

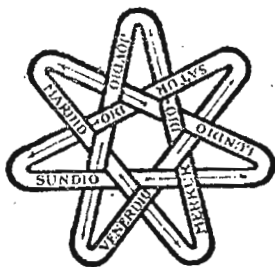
JEAN BARRAL

NOVA HORIZONTI

ITINERARIO
di
Historio Universal

VERLAG UNESMA G. M. B. H.
LEIPZIG

ITINERARIO

dil

Historio Universal.

Broshita: 2.— M.

Bindita: 2.70 M.

On recevas la katalogo dil lernolibri di la Linguo Internaciona (gramatika, lexiki edc., en omna nacionala lingui), che la central editerio internaciona:

Sioro F. SCHNEEBERGER,
(Ido-Internaciona-Editerio)
Lüsslingen-Solothurn, SUISIA (HELVETIA).

Central revuo di la Linguo Internaciona editesas dal eminenta profes. Dr. L. Couturat. Ita maxim interesiva e grava jurnalo redaktesas tote en linguo internaciona, e sua redakteri o koresponderi apartenas a la maxim diversa landi e lingui di la mondo. On abonas:

„PROGRESO„

Oficiala Organo dil UNIÓN POR LA LINGUO INTERNACIONA konsakrata ad la propagado, libera diskutado e konstanta perfektigado di la linguo internaciona. Abono: Francs 7.—

Librairie Ch. Delagrave, Paris, 15 Rue Soufflot.

OMNA YURI ESAS REZERVITA

A NIA LEKTERI!

Skisifa da Zamenhof ante 30 yari la linguo internaciona atingis recente per la ecelanta e ciencala labori dil Akademio dil Uniono, tanta perfekteso, ke ni ne renkontris irga desfacileso por expresar omna historial koncepti, e tanta simpleso, ke multa lekteri povas komprenar preske omno pos nur lekter la elementi di la gramatiko. La hodiea formo di la linguo internaciona esas definitiva, e lua stabileso esas tante plu sekura, ke ol ne rezultas de irga libro o dekreto. Nam, quale asertis la eminenta linguisto prof. Jespersen, la fundamento di la linguo artificala esas nur la racionoza e logikala motivi qui direktas lua autori e l'Akademio; ed ita motivi esas nechanjebla. Ube ula autori ne sequis la logikala motivi la linguo evolucis tote naturale a la formi vere internaciona.

To eventis por la geografiala nomi.

Zamenhof adoptabis uniforma finali artificala en „uyo“ por la nomi dil landi, senegarde a la formi internacione uzata. Ma esas evidente nepraktikala desfacilligar la linguo per nova ed artificala shokanta formi apud la formi dil sama vorti ja existanta en la internaciona trafiko: nam linguo internaciona devas evidente selektar la internaciona formi, ed esar la maxim facila por la maxim multa homi. Uniformeso artificala esas do nur adoptinda ube ol havas analogeso a la finali internaciona. Or la finala formo maxim internaciona esas „-ia“, de qua rezultas „-iano“ por la nomi dil habitanti. Ni adoptis do ita formo en omna nomi qui havas ja simila formo internaciona e nacionala samtempe, ex: Azia, Australia, India, Mezopotamia. Asyria edc.; ed anke por la nomi qui esas diversa en la lingui internacione uzata, ex: Francia, Germania, Egyptia, Grekia, Tripolitania edc. Ultre, segun l'exemplò di la linguo Rusa, on regulizus mem Finland(ia), Holand(ia), Portugal(ia), Brazil(ia), Japon(ia). Specala serio de nomi landal o regional havas finali en -ea, ex.: Kaldea, Korea, Mediteranea, Judea, Eritrea, Guinea edc. Ma existas anke serio de nomi kun finali diversa tote internaciona e do nechanjebla, ex.: Amerika, Kongo, Madagaskar, Siam, China, Elam, Israel edc., di qua la finali apartenas quaze ad historial nomenklafuro ed esas ne oportune modifikebla.

Analoge, on havas tre diversa ma tote internaciona nomi dil habitanti: dum ke kelka nomi finas naturale per -iano, -eano, -ano, derivante del

nomi dil landi en -ia, -ea od -o, ex: Indiano, Italiano, Kaldeano, Amerikano; plu granda serio formacas finali per simpla chanjo di -ia en -o, ex.: Germano, Anglo, Rumano, Turko, Bulgaro, Arabo, Mongolo, Franco, Ruso, Greko, Suiso, Liguro edc.; e kelka nomi havas, quale to eventas analoge por la nomi di landi, anke singla tote specala finali internacione uzata, ex.: la serio Aziana: Siamezi, Chinezi, Japonezi; Europeana nomi, ex.: Savoyardi, Provencali, Sardi (de Sardinia), Espanioli (de Espania), Portugezi, Byzantini, Cyprioti, (Cypriana indikus, quae on vidas ek l'Angla, nur adjektivo, ma ne indijeni de Cypro), Elamiti, Karthaginezi, Europeani, Semidi o Semiti, Kristiani, Israelidi o Israeliti, Albigezi (hereziani), Kurdi (de Kurdistan) edc.

La linguala formo en -ano esus ya linguale reguloza e admisebla en omna kazi; ma ol havas anke senco komuna di „membro adheranta“ en stato, societo o partiso, ed en ula kazi ol mem povas employesar en senco nuance diversa; dum ke la altra formi esas la formi specala dil nomi internaciona ed historial dil habitanti: ex. Savoyano povas distingiar, se on bezonas lo, anke „adheranto“ dil Dinastio di Savoya, dum ke Savoyardo indikas speciale habitanto dil lando Savoya. Anke la finali en -al povas employesar reguloze por analoga senci. E ta diverseso ipsa dil formi richigas evidente la linguo internaciona. Ma ni opinionis preferenda ne adoptar en nia stilo sistemale formi, advere reguloza ya linguale, ma apta enduktar konflikti kun formi nationale ed internationale ja uzata en la nacionala lingui. Ni preferis do uzar la finali sub lla formi tradicionala, nam ista finali ofte esas mem identa ad nacionala formi e konseque rikonocebla sen desfacilesado da omna lektero anke ne-Idista, por qua ni speciale deziris igar la linguo maxim posible naturala e minimi posible artificala.

Ni adoptis por la linguo historial la regulo da prof. Lorenz pri la linguo ciencala, ke nultempe on povas aceptar kom linguo internaciona irga linguo qua koruptas la ja atingita internacioneso di la vort-trezoro. Ex., omni parolas pri linguo „Provencala“ ed astonesus audar „Provencano“, vorto tote reguloza ma stranja nam ol mem ne existas. Ni selektis do preferere ne la formi rezultanta de reguloza derivado segun linguala reguli, ma la formi uzata da omna lingui dil internaciona trafiko.

Regulizado perfekta esos nultempe adoptebla sen detrimenti, nam on dicus nek Franciano quale Italiano (preske omna Europeana lingui — inkluzite la Franca! — havas „Francez“), nek Italezi quale Portugezi, nek Anglaro (quankam la Angli havas la formo Spaniard), nek Asyrido quale Israelido; e la linguo plezos tante plu, ke ol esos plu naturala e plu konforma al kustumi internaciona ed universala.

Simila motivi direktis ni en la ortografio dil nomi stranjera. Sub ortografio Italiana (Asiria, Siria, Egiptia) la nomi esas multe min uzata, e do semblas shokar; inverse on rikonocas sen misplezo la ortografio kustumal:

Asyria, Babylon, Syria, Egypta edc. Ni opinjonas mem, ke esus neoporfuna alterar la internacinala ortografio di ta nomi, nam le analoga ek la moderna tempi ne darfus chanjesar, segunquale on deziras ne shokar per stranjesi la nacionala uzadi, ex.: Ceylon, Hyères, Lyon, Yokohama, Uru-guay, Yemen, New-York.

To valoras anke pri la nomi posedanta formo tradicionala historiale uzita da omna autori nacional: Tyrus, Cyrus, Jesus.

Ni konsideras do sempre amba formi, la linguala e la internacinala kom egale legitima; ma pro la plu granda rikonocebleso sive praktikeso en la trafikado inter stranjeri ni preferas la ortografio internacinala, ex.: „Asyria“, nam ta nomi esas, quale agnoskas anke la Akademio dil Uniono, stranjera en la linguo.

Quante omna ta selekto importas on vidas lo de la fakto, ke ex. la vorto „Españolo“ mustas lernasar da omna exporteri di la mondo, ed esas la nomo nacionala ipsa quan parolas omna Latina populi e tota Sud-Amerika, ultre Mexiko, dum ke irga nova formo dil nomo obligus omna ta diversa homi desfaciligar lia parolado per endukto di diferanta ed apuda tote superflua nomo! Nia maniero esas do esayo, quan ni submisas a la exameno dil Akademio e dil publiko, sen irga pretendo trovir definitiva solvo. Lo sama valoras pri kelka specala vorti o formi gramatikala, quin ni enduktis probe, por expresar per aparta vorto aparta idei, quin omna linguo expresas per ula specala vorto: ex. „meliora“ por expresar plu-bona.

En ta questioni, qui ne dependas sole de ula konvencioni o preskripturi, ma precipue del variema uzi internacinala, on darfus apene asertar deskovrir sempre ula sola legitima formo. Samo valoras por detall di omna linguo generale. Nam, quale remarkigis prof. Jespersen: „esas en la naturo di linguo, sive naturala sive artificiala, ke ol existas nur per e por la homi qui uzas ol por komunikar lia pensi ad altra personi. Omna individuo povas enduktar en ol chanji sive koncie sive nekoncie. Se li trovas nulu qua imitas lu, sua novajo esas per to ipsa mortinta. Se kontre, li trovas imitanti, o se la sama novajo esas uzata sendepende da pluri, ol divenas regulo tante plu ke ol uzesas plu ofte. Esus stonigar linguo se on volus fixigar ula libro sola kom regulo nechanjebla por omni o por sempre. Same sola persono od Akademio, mem se lu esus elektita da omna guvernerii di la mondo civilizita, nultempe povus ediktar legi absoluta e netuchebla en temo di linguo, irgequal autoritaton ol posedas por donar konsili por la plu bona uzado“.

Ni do esforcis atingar unaparte la uzado quan ni opinionis plu bona e sequar la konsili dil Akademio segun posibleso en omna formi linguala, ed altraparte selektar la maxim difuzita Internacinala uzado koncerne la nomi geografiala. Ni esperas do atingir stilo vere internacinala e klara,

tale ke „Nova Horizonti” ezez ne nur interesiva per sua fote nova vid-punti, ma anke plu agreable en la lektado.

Koncerne la kelka dialektal diferi inter la linguo internaciona primitiva da Zamenhof e la sama linguo ciencale perfektigita da la Delegitaro e dal Akademio dil Uniono, ni opinionas ke esus fote superflua enduktar hike irgo pri konflikto: sub dialekto diferanta en perfekteso, existas nur un linguo internaciona, e la bezoni ipsa di la praktiklo duktos nerezisteble ad uniformeso di stilo e simileso di formo en la sinso di la linguo min desfacila e maxim perfekta. Nia personala e chefa skopo nule esas linguala. Nam ni esforcis explorar la maxim grava questioni historial en la relati quin li havas a nia moderna homal societo. Ni do ne luktas pri vorti, ma pri grava kozi dil homal vivo, e la linguo esas do por ni nur instrumento, quan ni manuagis segun nia temperamento e nia bezono, quale omna auroro darfas lo en omna linguo.

Nur un averton hike ni deziras expresar: nulu supozez, ke ni irge atakas enemike irgequala religial kredo. Ma on reflektez, ke ni simple rakontas ed interpretas historiala fakto ed eventa. Ne atako esas nia entraprezo; ma, inverse, esorcio deskovrar irga min desfacila voyo transirar a nova mentaleso, e solvar la versimila konflikto di la menti e dil koncienci preferere mem ante ke li naskas, do preventar li, ed helpar segun posibleso la rekonsiliado inter omna diferanta religial o politikaj ideari, it. es., unonar la homi nun enemika. Nam sincera e loyala homi mustas deskovrar sempre lia tranquila voyo. Quale la moderna internaciona relati nule destruktas la nacionala stato, ma inverse perfektigas e plugrandigas la nacionala ideali, tale anke inter-religiala relati nule minvalorigos religiala ideari ma inverse plugrandigos li. Quale on transiras de stato a stato, de lando a lando, admisante omnaloke la nacionala mori e submisante su a lokala legi, tale on transiros de religio a religio sen ofenso nek domajo, kande on lernabos komprenar la relativa vereso di omna simbolismo diversa, e kande on savos, ke sub la diverseso dil simboli on havas omnaloke nur identa grandioza ideari dil acensanta homal civilizeso ed universala kulturo.

J. B.

ASPEKTI DIL PREHISTORIO.

La moderna deskovri dil astronomio necesigis adopto di nova e plu ampla mezuri por expresar la dimensioni inter la distanta regioni de la cielo. Hike on neplus kalkulas per simpla metraji. Ma la tota longeso di la voyo quan la lumo dum un yaro parkuras (kun rapideso de tri-cent-mil kilometri po sekundo) mustis adoptesar kom mezur-unajo di la spaci interstelara.

Segun tala metodo on kalkulas, ke inter la fixa steli nia maxim vicina distas de 4,3 lum-yari; ed un ek la maxim fora distas de 191,2 lum-yari, preske 2 lum-yarcenti! Segun Herschel la extrema steli dil Laktea-Voyo distas inter su de 14 000 lum-yari! E la disto di la steli dissemita en nebulosi trans la profundaji dil cielo esas nekalkulebla. Tanta esas ya la infiniteso dil universo!

Ne min grava deskovri pri la durado dil developo di la mondi necesigas adopto de analoga mezuri por la tempo. Nam nekalkulebla milioni de yari e de yarmili duris la developado di irga stelo. Nia Tero mem, nura satelito dil suno, parvenis a la nuna stando erste tra longa kosmal periodi, de qui la recenta importas en nia historial kronologio. Mem por expresar la periodi dil homal prehistorio konforme a la geological periodi, on mustas do rekursar ad ula nova sistemo historial ed astronomial samtempe, naturala e nevarienda. Ita sistemo deduktesas de la movadi dil astri, per ampligado dil kalendarial indiki ad astronomiala o kosmala periodi.

Segun nia moderna koncepto la universo esas senfina en extenseso o spaco, e senfina en la durado o tempo. Interne lua infinita profundaji marveloza stelara-sistemi dum nekalkulebla tempi naskas e developesas, disfalas, desaparas e rinaskas sen interrupto. Nokte sur la cielo milioni de steli, quaze fari de stranjera rivi, revelas distanta mondi. Ante ke lia lumo parvenis til nia tero lu mustis do parkurar, rapida quale fulnino, voyi longa de yarcenti. E kande lu atingis ni, forsan intertempe uli ja desaparis e ne plus existas inter ta splendida mondi de qui oli departis, dum ke ja nova sferi por nova mondi itere naskis, de qui ni til nun ne savas irgo.

Omna steli developesas en sferala formi. Omna mondi semblas ĵirante flugar eterne sur uniforma voyi. Un inter li esas nia stelo-sistemo. Che lu iteresas la historio dil universo tota. Nam nia suno esas stelo. Familio de planeti, quaze sekundara mondi qui naskis de ol dum la nebulosala periodo, voyajas kun ol tra la eterna spaci. Un inter ta planeti esas la tero sur qua ni habitas; e lunal mon-deto, mikra satelito, naskinta del sama nebulosal dissolvo, marchas apud ni tra la solitaraji dil universo.

Ye la komenco la tero esis, quale ankore nun la suno, tre granda gasa globo. A ta gasal periodo sucedis periodo di fluideskanta fairo. Desvarmeskante la tero solideskis en extera strato de sua sfero. Ita periodi duris nekalkulebla yarmilioni, nam evo di mondo ne mem esas komparebla a nia homal evo efemera. E kande sur la solideskinta strato de la tero la varmeso ne plus esis tanta, aparis vapori, de qui kelkope naskis aquo, e balde strato de maro extensesis sur la tota surfaco di la tero. Anke ta strato de aquo nun desvarmeskis, e kande lua temperaturo atingis la grado favoroza la unesma fenomeni dil vivo aparis, per influo di eterna energio, la materio organizante su. Ta fenomeni di vivo esis la „protisti,, o prim-enti, simpla embrioni di

organizuri, qui ja esis nek animala nek planta, ma ulo ankore neutra, de quo balde diferenciesis la prim-animala e la prim-planta.

Dum sequanta periodo nova di desvarmesko, la strato solida di la sfero sempre plu koldeska en la infra regiono, la sulo ipsa kontraktas, e la supera krusto disfendas en sulkoza falduri. Balde skarsa somito aparas sur la surfaco dil aqui kom unesma insulo, e grandeska devenas mikra kontinento. Sur ta insulo la vivanta entoj dil maro adaptis su a nova kondicio de vivo. De fisko li devenis reptiloj. Kelki retroiris plu tarde ed itere vivis en la oceano, ma la maxim multo developesis en nova rika formoj, de qui la mamiferoj esas la maxim perfekta.

Sencese duris la desvarmesko di la tero kun olua fenomenoj e rezultoj. Sub la oceano, vasta e sinuifanta elevado alternas kun profundesko. La kontinentoj emersas reliefizita per montoj, e la maro sinkas ad abismo profunda. Nun paleozoala periodo aperas. Stranga e grandega plantoj kreskas. Mondo de simpla bestioj naskas sur fangoza lito. La fisko, qui en antea periodo developesis a supera e perfekta formoj, naskas apud la bordoj dil maro; ed amfibioj monstroj reptas dum ero de jarmiloj tra sunoza planoj sur la rivoj di verda kontinentoj.

Omna ta marveloj vivis, reproduktis su, velkis e peris, formacante quaze montoj de mortinta individuo e raso. Povo li desaparigis, dum ke sempre nova e plu perfekta individuo e raso naskis, vivis, kreskis, reproduktis su, luktis, e mortis. Nur per lia fosila tracoj ankore naracas a ni lia splendo e monotona historio. Or interne la profundaj dil Karbonostratoj la plantoj stonkas. Ma la marveloza fenomenoj dil vivo aparas sempre plu grandioza sur la tero: en nova epoko dil mondo naskas itere nova formoj dil vivo. Giganta bestioj brilas sub la ondoj dil maro, tumultas en la valo, e bruigas sur la montoj: grandega raso qui ne plus existas

nun; dum ke la unesma e skarsa mamifera bestiari anuncas la sequanta ero, en qua aparis la supera organismi. Ma nerare eventis, ke splendida kontinenti itere desaparís sinkante sub la mari kun lia mondi de vivanta enti dum ke altraloke nova kontinenti emersas ad montari, de qui la sulo konservas til en nia ero la mortinta olima habitanti dil ondi, ed ube ni kolektas nun lia restaji fosila por nia muzei. Tale on vidas ke la diversa strati dil sulo divenis quaze foliaro di ula marveloza libro, en qua ni povas nun ankore lektar la historio dil olima yar-milioni: nam de la unesma aparo dil vivo sur la tero til la epoko pri qua hike parolesas pasis adminime 100-milion yari. La fino di ta periodo esas to quon ni nomizas la periodo terciara.

Ita lasta periodo esis precipue la ero dil mamiferi, e dil maxim perfekta plantari: inter la maxim perfekta animalari ja aparis la diversa simiatra rasi, de qui la supera serio esis ta di la homo-simio.

La tota longa periodo de la komenco di la vivo til nun esas la ero zoological di la tero.

Nun eventis grava kosmal fenomeno per qua la tero recevis tote nova aspekto, e de qua ni povas reguloze kalkular adproxime la tempi: ta nova grava fenomeno esas la unesma aparo dil nivo e la intensa koldeso, til lor neposibla. Ye ta epoko la yaro recevis olua 4 diversa fazi o sezoni. Quale e per qua kauzo eventis ita tante grava chanjo en la vivo di la tero?

PREHISTORIAL EPOKI.

Naturale mustis eventar ula tempo-punto, en qua la interna e propra varmeso di la tero desvarmeskanta atingis grado ne suficanta por luktar vinkoze kontre la frigorizanta influo dil interplaneta spaci. Ye ta punto la nivo mustis aparar. Til ta epoko la klimati di la tero esis egale tropikal e varma. Nun la klimati mustis diferenciesar, nam la varmeso di la suno ne suficis por varmigar egale omna loki de la tero, pos ke la interna varmeso desaparitis. Dika strati de nivo kovris la surfaco dil kontinenti e ne fuzante pro manko de varmeso balde landi tota parkovresis per glaciari senfina. Ube antee kreskabis la palmieri, quale ex. ni ritrovas li en la strati del brunkarboneyi ye la norda regiono, nun omna vejetivaro mortis. Ma remarkinda esas, ke dum sequanta periodo ita nivo mantelo desaparitis e la tero revenis a sua varma stando antea. On havis do sucedanta epoki alternante kolda e varma, nam pos la nivo sucedis epoki interglaciala, dum qui la vejetado dil planti itere prosperadis, rivenante ad la maxim norda e suda regiono.

Segun hipotezo da prof. Dr. H. Pohlitz ita periodi de koldeso e di varmeso sucedis tote reguloze, nam li genitesis da tote normala astronomial evento, nome da ula reguloza translaco dil central punto di la orbito di la tero. La orbito di la tero esas ya preske tote ronda, ma ol ne esas tote permananta e nevariebla relate a la suno ipsa. De la translaco dil central punto dil orbito rezultas, ke la suno iras en la orbito di la tero quale de un fokal punto al altra di ula elipsoida figuro. Kande per la translaco dil central punto dil orbito teral la suno iras ad un fokal punto, la tero esas advere en sa yarala voyo multe plu proxim la suno, ma nur

dum tre kurta tempo, e sur la maxima parto de la voyo of esas multe plu distanta: de to rezultas tre longa vintri e tre kurta someri. Ita translaco di la suno de un fokal punto al altra eventas en periodo de cirke 100 000 yari. Se do che singla fokal punto eventas desvarmesko plu intensa di la tero, markizata per extensesko dil nivo e glacial mantelo, esas evidenta ke singla nivo-epoko atingas sua extrema etapo segun intervali de cent-mil yari. Meze inter la du extrema punti di ta periodo la suno mustas ritrovar unfoye la normala situeso central e koincidar kun la central punto dil orbito teral. Ita punto di central situeso esas extrema etapo dil varma epoko, pos qua la tero itere descentraligas sua situeso egarde a la suno. On havos do la maxima varmeso 50 yarmili pos la maxima koldeso, ed inverse.

Segun la deskovro en Anglia, an la Norfolk-rivo, proxim urbo Mundesley, di reguloza strati dil sulo, en qui la marki dil interglacia periodi esas tote evidenta, rezultas ke existis til nun entote tri glacial epoki, de qui la maxim recenta atingis lua maxim intensa punto di koldeso ante 30 000 yari. Ni do nun iras itere ad nova epoko di intensa varmeso, la suno retroirante nun a la periodo en qua lu ritrovesos exakte en la central punto dil orbito teral. Ita etapo atingesos en cirke 20 000 yari.

Ni havas talmaniere sekura etapi en qui nia prehistorio nun povas fixigesar. Historio autentika existas erste admaxime de 10 yarmili ante ni. Ma la prehistorio disfalas en diversa epoki: la maxim recenta, de la lasta nival-punto til historio autentika, extensesas en 20 000 yari. E la du antea extrema glacial punti ye intervalo de 100 000 yari single retroportas ni a cirke 230 000 yari, e tale ni atingas en cirke 300 000 yari la epoko en qua ni arivis en la fino dil zoologiala periodo, ante irga aparato di nivo sur la tero.

Singla de ta epoki recevis specala nomo: la unesma glacial epoko (prim-diluvial) havas la nomo „Skanium”. Ol

sucedis nemediate a la periodo terciara. La sequanta epoko esas la unesma interglacia, e nomizesas „Norfolkium”. La sequanta epoko o duesma glacial periodo (ancien-diluvial) esas versimile ta en qua la glaciери esis maxim developita inter la tri epoki de koldeso: la glaciери dil Nordo atingis til en la valo dil Thames e de la litori di Anglia unionis su kun la glaciери venanta de Norvegia, la mantelo de glacio kovris omna landi dil kontinenti vicina al poli, specale Nord-Europa e same omna somiti dil montari, mem en Afrika. Tanta esis la aquo transformita en nivo, ke omnube la mari sinkis, Anglia atingis la kontinento. Mediteranea desaparitis parte ed per to plura bendi de tereno sikeskis, tra qui la Europeana bestiaro e la olima prehomaro migradis ad-en Afrika. La duesma interglacial epoko sucedanta pos la anciena-diluvial nomizesas la „Helvetium”. De omna ta periodi la triesma glaciala esas ta quan ni povas studiar kun plu granda facil-eso, nam la marki di ta epoko nomizita yuna-diluvial, ne-plus destruktosis da nova supervenanta glacier-amasi: de la moreni di ta epoko quin on observas proxim la chef-urbo Germana on nomizas la strati de ta epoko la „Berolinium”. Ni esas nun en la moderna interglacial epoko, e Grenlando esas en nia epoko exemplo di lando kontinental kovrita tote per kilometro-dika glaciera strati.

On agnoskas per la fosila restaji del plantaro platigita sub la recenta strati dil diluvial tereni, ke la tero havis ante la diluviala epoki klimato omnaloke tropikal. Kande lore arivis la epoko di koldeso omna supera animali ed homosimial rasi mustis abandonar la regioni dil Nordo e migrar ad landi min desfavoroza. Multa hordi tamen serchis luktar kontre la naturo, ed en la regioni ne tote invadita dal nivo li duris, instigata dal bezono nutrar su, injenioze plubonigar la kondicioni di lia existado: tale naskis de hungro la instinto inventar moyeni nova di sekurigar la alimenti, di protektar su per vesti, e di refujar e habitar en sekura

kaverni. Esis do la bezono, qua exakte quale nun incitis la prehomni developar lia inteligenteso, e se li ne konocabus la hungro dum la mizerosa epoki dil nivo, li forsan nultempe parvenabus a la civilizeso; nam quale ni vidas ankore nun che la Afrikani, ube la suno tro favoroze benedikas la landi ed ube de la arbori o per la chaso la sovaji recevus omno e ne bezonas penadar por saciesar, ibe la hordi manjas e dormas, joyas bestiale e kruele, ma nule pensas perfektigar lia inteligenteso kulturala: bezoni che li ne mem existas! Ma pro la hungro e la bezono, pro la doloro e la penoza laboro omna prehomal ed homal rasi acensas a plu alta standi de perfekteso.

Dum la maxim recenta epoko glacial, kande la mantelo de nivo kovris la tota nordal parto de Europa, la rasi lore vivanta en la zoni nun temperata, mustis migrar ad la regioni plu varma dil equatorial landi, ed invadis destruktante la hemi dil ibea plu sovaja hordi, di qui la membri manjesis kom chasajo en la regioni ube la animalo esis tro skarsa. E kande nun rikomencis la nova epoko interglacia ante 30 000 yari, li rikomencis retroirar lente ad-en la regioni quin la nivo abandonis. Ma la regioni plu varma dil equatoro e dil sunoza landi esis sempre plu favoroza a la developo dil kultural esforcis, nam ube la nivo apene abandonabis la vali, nur izolita individui e hordi povis riskar lia ekskursadi kom pioniri. Ed itere, kande la tero ridivenis tro varma, la kulturo retroiris ad la plu temperata landi: de to forsan on havas la expliko, ke la origino di nia moderna civilizeso naskis ne en Europa, ma en landi plu varma di Sud-Azia, e di Afrika, quale Arabia, India, od Egyptia, ed erste dum nia lasta yarmili ol transiris ad la Europeana regioni. Dum la venonta 40 000 yari preske la tota tero itere esos en stando favoroza, e la homal kulturo ne impedesos extensar sua konquesti sur omna kontinenti.

En la tereno di Süssenbor apud Weimar deskovresis

traco dil homo aparteninta a la preiranta tempi di la duesma interglacial epoko. Same en Taubach anke apud Weimar on ritrovis multa traci dil homo paleolita. Versimile la klimato di ta duesma interglacial epoko divenis kelkope mem plu favoroza kam la nia nuna, quankam min varma kam dum la epoko terciara. La famoza kaverno di Krapina en Kroatia, ube on ritrovis cirke 100 skeleti dil homo de la Helvetial epoko interglacia (cirke 100 yarmili ante nia ero) apartenas a la sama tempo kam la strati di Taubach. Ita prehomis esis de la raso nomizita „Neandertala”. Inter la restaji di ta kaverno on ritrovis restaji dil repasti di ta prehomis, de qui rezultas evidente ke li esis kanibala.

Quale to esas evidenta, anke grandega volkani mustis apertar su dum la violentoza fenduri, quin genitis la kontraktado di la tera strati dum la diversa glacial epoki. Anke lore sempre plu elevis su la somiti dil grandega montari qui reliefizas la kontinenti. Ube la lavao dil volkani mixis su kun la aqui dil maro, eventis teroriva explozi. Volkani esis dum ta periodi plu multa kam nun. Interne la stonigita cindri dil Volkano Kendeng, apud Trinil en Java, Dubois deskovris restaji di la maxim anciena reprezentero dil prehomal rasi, quan on posedas til nun. Ta specimeno vivis versimile dum la prim-glacial epoko (250 000 yari ante ni), nam ol deskovresis meze la restaji di animalis ek ta epoko.

Retroirante on vidas ek la progresanta developado dil diversa animal rasi, ke on povus dividir la diversa fazis dil prehomal developado en tri epoki ja de la terciara periodo. De la mamifera rasi qui aparabis ja dum la sekundara epoko naskis la mi-simia rasi en la anciena epoko dil terciara. Dum la mez-epoko terciara prosperis precipue la simia rasi pura. E ye la recenta o supera terciara aparabis ja la homosimia rasi. Dum la prim-epoko diluvial od anciena quaternara vivis la *pitekantropi o simio-homi. Ed erste dum

la yuna-quaternara komencas la ero dil prehomal ed homal rasi. Olim nulu kredis, ke homi fosila existas. Ma exakte quale Le Verrier deskovris per nura kalkulo la nova planeto Neptuno, tale ja en 1868 Haeckel enuncabis (ante irga deskovro!) la karakteriziva signi dil simia-homo, tala quala Dubois deskovris ol pose, dum la yaro 1891.

On retrovabis restaji dil homo neandertala en la yaro 1857, en Neandertal (apud Düsseldorf), plu tarde en 1887 a Spy (Belgia), e plu recente eventis la deskovro di 100 Neandertalani en Krapina, kun multa altri en diversa landi.

Remarkinda esas che ta prehomi la osti en reliefo di la suba fronto o supraorbito dil okuli; ma precipue to quo maxim interesas la historio dil developado, esas ke a ta prehomi mankas la reliefo dil mentono: ol developesas erste kelkope e lente, dum ke developesas interne dil mentono la osto an qua fixigesas la muskolo dil organo di la parolo! Nam ita reliefizita mentono existas nur che la enti posedanta perfekta parolo-kapableso. Same, mem ankore a la homo „Heidelbergensis” ipsa preske tote mankas ita interna osteto en reliefo, sur qua fixigesas la muskolo di la parolo: ol esas ankore febla che la Neandertalani de Krapina e de Spy. Ita homi do havis nur neperfekta parolado e nur embrionala lingui. Tamen li konocis ja la uzo dil fairo, nam che lia repasto-rezidui on trovis bruligita peci de ligno e de osti. Lia utensili esis nur grosiera stoneti, nomizita eoliti, en qui on agnoskas evidente la formi di kulteli, skrapili, o pinti. Ita homi esis versimile la decendenti de ta homosimial rasi, qui pos la Saxona epoko di la duesma glacial periodo rikomencabis enmigrar ad Europa e developesis ad la rasi Neandertala. Semblas ke la prehomi de Taubach, havante plu favoroza chasi, renunciis la kanibalismo. Nam en ta regioni existis populoza bestiaro diversaspeca, de elefanti, de sovaja bovi e kavali, porki e cervi.

Multa rasi developesas de la formi min perfekta ad formi sempre plu nobla. Adaptante su a la naturo oli acensas la variema voyi dil vivo, developas per uzado organi plu perfekta, diferenciante transmisas nova qualesi per heredado a nova generacioni. En la varma landi di Afrika e di Azia misterioza influi forsan sunal de ul obskura origino markizis li per nigra pelo; ma altra hordi, naskinta de plu norda rasi en Azia ed en Europa esis bruna o mem reda pala, quale se nur sango e nivo kolorizabus lia pelo sempila.

Dum la mez-epoko diluvial Helvetiala aparis nova rasi plu inteligenta e plu developita („Aurignacana”), qui versimile exterminis per violentoza lukti la rasi Neandertala. De la Aurignacan prehomal rasi (enmigrita versimile de Azia) semblas naskir la moderna Europeani, e de la Neandertala naskis versimile moderna Afrikana rasi. Cetere dum ta fora epoki la tero esis populizata da tam multa e diversa rasi kam ol esas nun. Singla raso naskabis de diversa antropoida pretipi, ed ofte mixadis su kun altri ad nova metisa rasi (rasi de Cro-Magnon).

Che la Aurignacan rasi komencas aparar ula arto, en pikturi desegnuri, e versimile mem en religial skulturi por kulto. La habitanti dil kaverni Magdalenian, plu recenta, esis quaze artisti: en la desegnuri di mamuti o la pikturi di bufalo eminente realesala, per qui li dekoris lia kaverni, li atingis ja astoniva perfekteso. Lia armi esas teknikale ecelanta: plu frue hakili, e to indikas apteso a luktar de proxime; plu tarde flechi, e to indikas dispozo al kombatar de fore. Del aguli ritrovita on konjektas lia sorgema preparo di fela vestaro. La diversa figureti per qui la raso de „Cro-Magnon” (por signo di posedajo) markizis lua utensili indikas unesma origino di nomizado, di linguo, e quaze di skribado. Nam parola nomizado naskis naturale sive de onomatopeo, sive de la krio ipsa dil animal, ex. quale la mikra infanti ankore nun nomizas la hundo „vau-vau,” o la

kato „miau”, o quale moderna lingui nomizas ucelo „kuku!”, e la internaciona expresas „pafar”. Ed omna antiqua skribaji derivis origine de figureti od hieroglifi, vera desegneti di la kozi ipsa.

Ye la retroiro dil glaciari ta rasi versimile migris ad Nord-Europeana regionis. Ma inter la mamuti e samperioda bestiaro kun qui la homo vivadis en kaverno, lua mento developesis ad inteligenteso. Lu inventis terorigar la timida e grandega bestii. Lu persequis li sistematre til ad ula bordo di granda rokajo, de ube oli falis en abismo, ruptis lia pezoza membri e divenis nutritivo dil ruzoza chasero. Se tigri o leoni guatis lu desub irga alta rokajo ube de la pordo dil kaverno lu vigilante observas la vasta pejzaji, la prehomis ja lernis lansar stoni, e la leoni fugis. On chasis anke per fosi ad-en qui on faligis la animalis.

Nova yarmili pasas pos yarmili. La glaciari dil yunadiluviäl epoko anke itere desaparas. Plu varma suno brilas itere sur verdeskanta landi. Ma dum singla yaro sezoni varias.

Dum kolda sezoni, dorminte kun bovini e mutoni, la prehomis lerneskis varmigar su per lanoza peli, e drinkar stranjera fresha lakto. Ja de longe li amansabis kavali. Sequante la bovini tra la foresti e la herbeyi min skarsa, li lernis duktar ta docila bestiaro, prizar la fertila regionis e fixigar en li sua refujeyo por la nokto. Lore li piskis fishi de la riveri, lore li duris chasar la sovaja bestiaro. Nepoka hordi chasis mem sam-homa hordi.

Dum ke la rasi di Cro-Magnon ed Aurignac semblas esar plu recenta e plu perfekta, restaji de Neandertali (neander-taloidi) vivadis en Europa ja dum la lasta yun-diluvial epoko, qui esis sur la sama grado di perfekteso kam la nuna Australian negri. Itere pasas la yarmili. Sovaja e sendependa tra la foresti la homal rasi qui lore aparis, esis alerta, robusta, e sana. Nerare tamen senremedia epidemio

exterminis subite populi tota. On atingas la fino dil maxim recenta diluvial periodo.

Rezumante, la epoko dil simio-homi, kun la embrionala kapableso di parolo, duris de la yaro 250 000 til 150 000 ante la fino dil duesma diluvial glaciero-periodo (eolitala); la epoko dil Europeana simia-homi (Neandertala-Krapinal-Heidelbergan) kun ankore neperfekta parolokapableso (eolital e komenco dil paleolital) de 150 000 til 50 000 ante la fino dil glacial tempo; la Neandertaloidi (paleolital) cirke 50 000 yari; fino dil glacial tempo (Magdalenian) kun komenco dil mestieri. Ye ta epoko versimile on inventis l'arto dil poti. Ol naskis de to, ke on kovris per argilo sheli en qui on varmigis liquidi sur fairo. Anke run-graburin on havas de ta tempo: e to semblas indikar ke ye ta epoko naskis embriona literaturo, quale la epoko dil pitekantropi indikas la komenco dil embriona parolado. La deskovraji dil homo „Mousteriensis” (Neandertaloïda) montras ke la prehomii komencis sepultar la mortinti.

Ni arivas nun ad la epoko neolitala. Neandertaloidi transiras de la kontinenti Europeo-Aziana tra la mari dil Nordo ad Amerika, e de Nord-Amerika, qua esabis anke grandaparte kovrita per la mantelo de nivo, li populizis la nova kontinenti, til a la landi di Sud-Amerika. En Azia la manko de pluvo semblas impedir la extensado dil glacieri, nam tre poka traci de li existas sur la Aziana montari. Tra la fertila bordi dil mari Aziana e sur la rivi dil granda fluvii komencis lore kreskar plu densa hordi. Skarsa grupi habitas tra monti e foresti, dum ke altra tribui inteligenta, vagante tra la dezerti, iras de oaziso ad oaziso, praktikas la raptado e la komerco, e manjas la dateli. Diversa rasi adaptas su a diversa landi, e de la diversa sistemi e manieri di vivado naskas la plutarda temperamenti dil rasi. Ma til hodie mem, se ulu deziras verifikar la mori e vivo dil prehistorial rasi, lu bezonas nur parkurar la moderna kontinenti: de la neoli-

tala grado dil kulturi til la rafineso dil moderna civilizado, singla sorti existas samtempe sur la tero, en la natural muzeo dil tribui e nazioni.

Dum la florifado dil neolital epoko la nova rasi, lore atinginta vera homeso, semblas abandonar la kaverni, e precipue serchas habitar lagala domi. Ita maniero de lojado existis ankore til tre recenta tempi en Suisia, ed existas nun ankore che multa sovaji di diversa kontinenti. Dum ta epoko la homi lernis amansar reguloze e sistemale la diversa animali quin ni konocas, precipue anke la kavali e la bovi, skarsa en antea epoki. Injenioza prekurseri dil plutarda civilizesi inventis utensili, deskovris la sekreti di la naturo, ed uzante ta nova savo, sive por submisar samlandani, sive por direktar li ad plu alta grado di kulturo, li divenis o tirani o sacerdoti, segun lia temperamenti ed instinti. On iris adorar sur la monti od interne la profundaji dil foresti la suno, fairo splendida qua governas la mondo e donas vivo a la naturo. Agnoskante kom misterioza e stranjera aparaji la grandega rokaji, quin la retroirinta glaciari abandonabis fuzinte, on kolektas li, on dispozas li en dolmeni ed en vasta aranjeri, ube la sacerdotari komencis sakrifikar a la „dei,, misterioza, qui semblis governar la elementi e la naturo.

Ista esas la prehistoriala epoko, preirinta nia autentika historio. Ol duris do dum epoko tre interesanta di preparo e di intensa progresado, dum forsan 25 000 yari, un tota zodiako.

Nun la eventi multeskas. Splendida inventuri donis a la plu progresinta hordi e landi la sekreto parlaborar la metali. E dum ke nova sistemo di armizado aparas, sempre plu inteligenta e plu violentoza despoti o sacerdoti unionis o vinkis plu ampla landi e guverneskis plu granda tribui. La dokumenti autentika de ta epoki abundas ed ritrovesas omnayare sempre plu multa. On bezonas do nova exakta

mezuro dil tempi diveninta plu intensa e plu richa de vivo e de agado.

Ita naturala mezuro dil nova tempi esas la divido dil movado dil astri en plu kurta periodi. Anke sen komprenir, ja dum anciena ed obskura epoki prehistorial, la homi observadis la astral fenomeni, e la parkuri dil steli. Ye la komenco di omna historial epigrafi e dokumenti, ja la tempo semblas dividesir en granda eri, qui korespondis ad ula astral aparato. Inter ta sistemi ni ritrovas precipue la divido plu tarde indikita per la Signi dil Zodiako. La nombro di ta Signi augmentis e fixigesis pose a dek-e-du. Omni kune li formacas la periodo de 26 000 yari, dum qua la suno per la „precesiono,, parkuras unfoye la tota cirkuito dil ekliptiko o zodiako. Se on admisas (H. Winckler) autentikeso dil ordino di la signi en la famoza zodiako de Denderah, nia autentika historio retroirus tra 4 Signi od Eri, til la signo dil Jemeli (ero di Saturno di la Romani). A la ero di Saturno e dil Jemeli (mito dil Dioskuri) sucedis la ero dil Tauro, e pose la ero dil Arieto. Dum nia ero la Suno esas nun printempe sub la stelaro dil Fishi, en qua ol advenis ye la I. yarcento di nia ero. La 12 signi dil zodiako dividante la zodiakal periodo de 26 000 yari en 12 secioni de 30 gradi, rezultas 12 eri de cirke 2150 yari single. Ita dividuri del tempo esas suficanta en la historio. On subdividas la eri en yarcenti.

Se on dividas la tempi ante-historial en centmili de yari, on vidas ke singla centmil-yara epoko havis cirke 4 zodiaki. Ita zodiaki, kun lia transiri de varma ad kolda periodi ed inverse, aparas quale grandega sezoni kosmal di la tero. Ito plufaciligas la datizo dil fosila dokumenti quin on ritrovas de la singla epoki dil diluviala tempi.

ORIGINI DIL HISTORIO.

On posedas epigrafa dokumenti autentika erste de la ero dil Tauro. Quik on vidas per li, ke diversa rasi atingabis intertempe ja supera stando di perfekteso, en societi statale organizita. Nam ne omna rasi avancas kun egala rapideso. Multa landi de Afrika, di Australiana insuli, e di Amerika habit- esas aukore nun da hordi sovaja, di qui la stando de civili- zeso ne ja mem atingis la etapo en qua la fokal punti dil homal kulturo marchabis ja ante sis o dek milyari en la vali dil Nilo, dil Euphrat, o dil Indus. Ma de la nuna primitiva stando dil kulturo che la sovaja hordi ni povas ipsa vidar ed observar, quale la rasi kelkope acensis antique la voyi penoza dil progreso. Por simpla perspektival exkurso tra la historial epoki on ne bezonas egardar la detaloza develo- pado di cunna landi. Nam hike nur la chefa voyi, e fakti, movadi e fenomeni dil acensanta kulturo importas.

Dum ke la Egyptiana civilizeso ante 7000 yari supozas preirinta grava teknikal progresi, esas remarkinda ke la stono-periodo manifestas sua persistema durado, exemple en Suisia til aden relative recenta tempi inter la yari 4000 til 2500 ante nia ero.

Versimila ultre esas, ke la civilizeso ja enportesabis ad- en Egyptia da invadinta stranjeri de Sud-Azia, ube anke, quale ni vidis, la kosmal vintro ne esis tante severa. En Mezopotamia developis su anke ye ta sama epoko prospe- roza regni, plutarde nomizita la „Imperio di Sumer ed Akkad”. En ta landi regnis lore la periodo dil bronzo, olqua duris til yaro 1000 ante nia ero. Ye ta lasta epoko en- duktesis en Italia la periodo dil fero. En Oriente til lore la fero restabis skarsa e precoza metalo. Por Est-Azia, Japonia

e China, la bronzo duris esar la maxim importanta metalo til la recenta yarcenti. To ne astonas, se on memoras la historio di Amerika, di Sud-Afrika, o di Siberia dum nia dek-e-sepesma yarcento. Ma China e Japonia esas plu progresema kam la Europeani en la arto parlaborar la fero e la metali.

To pruvas la variado di la stando dil industrial progresi che la diversa landi tra la yarcenti. Cetere ya l'industrio progresis che la homal rasi en un sola yarcento (dum nia dek-e-nonesma) plu multe kam en la precedinta yarmilo tota, e dum ta recenta yarmilo ol progresis plumulte kam dum dek yarmili antea; analoge esas versimila ke ol progresabis plumulte dum ita lasta periodo kam dum un tota kosmal sezono precedinta. Mem dum la 20 000 yari pos la desaparado dil kosmal vintro la prehomal rasi permanabis en monotona e nur lenta developo di sua kapablesi. Nam esas vera ke la parolo faciligis la transmiso dil aquirita talenti; ma erste la skribo posibligis ad la nova homi rapida aquiro di la transmisaji, ed erste la imprimado ya tote recente igis la skribaji posedajo di omni.

Anke segun la diferanta sistemi di skribado la progreso eventis en diferanta rapideso. La *Chinezi ankore nun bezonas perdar la maxima parto de sua vivo por lernar lia ideogramal alfabeto de 10 000 til 40 000 vorti, dum ke la Europeani per literal alfabeto bezonas nur kelka yari. Ed itere tale nia yunaro mustas perdar un triimo de sua yuneso por aquirar nur la savo dil reguloza parolo en linguo stranje nereguloza e desfacila, dum ke plu tarde apene un mi-yaro suficos por lernar la reguloze simpla linguo internaciona, per qua on relatos omna landi di la tero. Advere kelka monati suficos lore por tasko qua prenas nun granda parto del adoleco, same kam nun on produktas ya per mashino maestro-verki di qui la realigo olim duris un tota vivo.

Advere ankore nia patri, savante nulo pri la prehomal epoki dil zoological periodi, opinionis ke la homal raso ne evis plu kam kelka yarmili admaxime; li nomizis mem naive per nomo „Adam„ la unesma homo, e datizis la „Kreado di la mondo„ per cirke sis yarmili! Ma nun moderna exploreri deskovris monumenti di homal civilizado di longa yarmili ante „Adam“. De to la historio subite chanjis, same kam malgre omna opozado la astronomial opinioni chanjabis pos la deskovri per la teleskopo: nam ita anciena homi poslasis ipsa en stonal epigrafi atesti autentika di lia historio vera.

LA DECHIFRADO DIL KUNEIFORMI ED OLIA LEKTADO.

La famoza voyajero Pietro della Valle mencionis ja en 1621 stranja skribo-signi ek epigrafi di la antiqua rejal rezideyo Persepolis. Komto Caylus deskovris epigrafo en 4 lingui, de qui la lasta esis en hieroglifi. Intertempe dum la kampanio di Napoleon ad Egyptia ne nur on enportis ad Europa hieroglifa epigrafi, ma mem on deskovris ula en tri lingui, de qui un esis la greka. Ta deskovro posibligis la studio dil hieroglifa signi, e kelkope, di la tota gramatiko e di omna epigrafi, qui dekoras la Egyptiana monumenti.

On mustis expektar, ke eventez analoga fortuneza deskovro di plur-lingua epigrafo en kuneiformi. Ma regretinde to ne sucesis, e konseque olia lektado esis multe plu desfacila kam ita dil hieroglifi. Friedrich Grotefend, gimnazial

docero en Göttingen, sucesis en 1802 proba interpreto. Il studiadis la epigrafi, serchante en li ula ja konocata nomi dil Persa reji, e sucesis konjektar nomi di tituli, qui oftege ritrovesas en ta skriburi. Per ta nomi on lerneskis kelka literi, quin on povis aplikar a plura texti. Talmaniere on advenis a nova vorti ed on povis deskovrar, ke ta vorti similesis a vorti di la Indiana linguo „Zend”. Ye la fino di la mi-yarcento quan duris ta serchado en Europa, komencis (1835) laborar por la sama skopo en Azia Henry Rawlinson, Angla oficero en la Persa armeo, ilqua havis okaziono studiar la kuneiformi en la lando ipsa. Maxim remarkinda esas, ke il separate nur per hazardo parvenis ad la sama rezultaji kam ta di la sercheri en Europa.

Inter altrai lu deskovris epigrafo trilingua sur rokajo nomi-zita „Behistun,, en la monti Zagros sudweste de Teheran. Ta rokajo esas alta de 540 m, e ye 100 m de lua infro, sur tote planigita parto en neabordebla alteso, trovesas la epigrafo kun reliefi ube representesas rejo Darius, ed avan il katenizita enemiki. La epigrafo naracas lia revolto e sub-miso. Per la Zend-linguo Rawlinson sucesis dechifrar la senco di la unesma texto en anciena Persa linguo. La skribajo konsistas ek alfabeto de 40 literi e silabal signi.

Per la konocata person-nomi ek la unesma texto, on deskovris kelkope la signi, plugrandaparte silabal, dil duesma texto, qua esas en la linguo dil Persa provinco Susiana. La triesma texto esis en linguo semida, nome la Babylo-ni-Asyriana, olqua havis preske sis cent signi diversa: de ica signi, multi, quankam simpla, signifikas tota idei o vorti ed esas ideogrami, le altra esas silabal signi ed kunpozita forma-cas vorti. La verko da Rawlinson publikigesis en 1851. Fine eventis la deskovro di multa argila tabeli en Niniva, qui esis restajo dil olima biblioteko di Asurbanipal, ed inter qui on trovis vortara listi di la ideogrami e di la signi. Per ista e per plu recenta simila deskovraji en Suza, Nippur, Babylon,

Tel-Amarna e mult altri konfirmesis autentike ed nediskuteble la til-lora deskovri e dechifrado dil exploreri.

Se on deziras komprenar quanta esis la desfacilesa di tal entraprezos, suficas imaginar ke ul moderno neinstruktita pri stenografado deskovrus neprevidite stenografala texto en tri diferanta lingui ed en tri diferanta sistemi, sen savar en qua lingui esas la vorti. On reflektez, ed on vidos ke lu mustas studiar la signi qui rivenas plu ofte, konjektar lia senco, komparar kun la samepoka vivanta lingui dil sama o vicina landi, e kande lu sucesabos divinar ula nomi e certigar kelka literi e vokali, lu esforcos dechifrar la simila signi, literi e vokali en la sequanta vorti, til ke la dechifro sucesos tote. Tale facis anke la deskovreri dil kuneiformi.

Dum la duesma mi-yarcento pos la verko da Rawlinson multa nov exploreri studiadis la Oriento, precipue Germani, Franci, Angli, ed Amerikani. On deskovris la ruinaji dil anciena metropoli di antiqua civilizado: monumenti, epi-grafi, tota urbi aparis! On eskartis la velo de dika sablo qua kovris l'anciena palaci renversita. On eniris la olima saloni dil reji, la chambri dil antiqua arkivi e tabelari, ube la historio di tri misterioza yarmili dormis til nun sepultita; on penetris aden la arkani dil templi, ed on apertis itere ad la surprizita moderni la trezori dil antiqua statal organizuri. La maxima parto de ta deskovraji esas nun en la „British-Museum” la kolekturo Kuyundjik: ol kontenas la gramatikal sistemi, e la docado-metodi dil Asyriana e mem di la Sumeriana lingui segun qui lernis olim la Babyloniani ipsa e qui divenis nun vera klefi por la studio di ta anciena lingui.

La kuneiformi skribesis plutarde per Arameana alfabeto: de to on havis la skribajo nomizita Pehlvia. Analoga transformon genitos en la balda tempi transkribo dil Japoniana e Chiniana signi per Europeana od analoga alfabeto.

Quale eventis la origino dil skribaji, to esas ya evidenta: se on pripensas e se on observas la fosila restaji del ritrovita prehomal kulturi, aparas ke pos developir la parolo la prim-homi ne sucesis inventar quik la skribaji. Mem ankore la societo di le Inka, prehistorial civilizeso dil Peruani dum nia ero ipsa, fondesis sur parolado sen skribaji. Ma erste la invento dil skribaji alfabetal esis la vera paso ad supera pensado e developado. Nura parolo povas ya esar preske senpensada kriado, quale on observas che la supera animali e che la simii antropoida. Ma skribar e lektar esas posibla erste pos reflektio e pripensado: per la skribajo do aparis la auroro dil vera homeso.

La unesma skribaji esis necese ne vera nomizo ma simpla pikturo dil kozi. Apud la pikturi ed ante li existis la nomi natural: nam expresar parole nomi di animali per imito di lia krio esas ya naturala: l'infanti trovas lo per su ipsa. Adapto di ta paroli o nomi ad la pikturi qui reprezentis la sama enti esis la sequanta pazo; vidante la desegnuri on memoris la nomi: to esis la primara lektajo. Nova etapo: on atribuis la sama nomi e paroli ad agi ordinara di ta animali e, per analogeso, ad simila agi di la homi. Ito esis anke la naturala e versimil kelkopa progreso. Transiro de ta simpla signi ad plu kompleksa indikis pose la voyo dil linguala developo.

Ni vidas fakte, ke preske omna antiqua skribaji esis ideogrami ed ofte irga desegno di la kozi: cirkleto signifika la suno; krecenteto per sua korni signifika la luno. On uzis sive ita elemental signi ipsa skribante, sive la korespondanta simpla vorti parolante, e juntante li por kompozar plursilaba vorti. Per isti on sucesis signifika tote nova kozi, sub mixuro de diversa silabi simpla quale ni procedas por la kunpozita vorti. Per adjunti diversa o per sequanta deformado dil silabi, signifika kategorial idei, quale sexu, nombro, tempo, on parvenis a la multoforma

flexioni di nia plu developita lingui richigita de omna nova nomi quin la civilizado adportis progresante.

La hieroglifi esas skribajo en qua la primitiva desegnuri per ideogrami restis kom alfabetala literi, ma developita mixe per adaptaji e per flexioni. Anke la Sumeriana, forsan ye la sepesma e sisesma yarmilo ante nia ero, mustas komencir per ideogrami. La skribaji di China e Japonia esas ankore nun en ideogrami, ma arbitre selektita e nule desegnuri di kozi. Multa hieroglifi esis sur la Egyptiana monumenti e povis observesar en omna tempi di nia ero. Malgre to on ne plus semblis savar ke li esis skribaji. Erste la deskovro di trilingua epigrafo (di Rosette) desvelizis itere lo. De la Kampanio di Napoleon en Egyptia ye la fino dil dek-e-okesma yarcento on adportis en Francia multa epigrafi, ed en 1830 Champollion en Francia povis dechifrar la hieroglifi. On recevis seque, rilektante la papiri e la epigrafi, la tota historio dil antiqua Egyptia ed olua anciena literaturo. Ke tala deskovri mustis nuligar preske la maxima parto del tilnuna historio pri la Antiqui, to esas klara.

La Babyloniani, habitanta en fertila ruri, esis necese grandaparte sedentara. En lia chefurbi an la rivi dil granda navigbla fluvii e proxim la maro, li developis anke naval arto. Navigado e komerco balde florifis intense, sive kun vicina sive kun fora landi, alonge la Aziana rivi, til India ube regnis Aryana rasi. To necesigis plu frequa skribado e seque duktis ad simpligo dil skribaji. Vice desegnar sorgeme desfacila figuri per tenua stileto, on indikis nur lia plu grava linei per uniformigita konioforma grabaji sur mola argila tabeli, qui pose hardigesis per sikigo en forno. La ordinara letri ipsa skribesis sur mikra tabeleti argila: isti pose kovresis per dina strato de argilo kom envelopilo, sur qua on skribis la adreso, e quan la ricevonto ruptis por lekjar la mesajo.

Anke ista konioforma (kuneiforma) skribaji konsistas origine ek diversa quaze nepreciza desegnuri dil originala ideogrami, e singla signo esas sive tota vorto sive nur silabo. Anciena sistemo havas plu kam sisacent alfabetala signi. On komparez la signi multa di nia moderna stenografal sistemi ad nia alfabeti de 24 literi. La lekto dil antiqua sistemi esas do tante plu facila, quante plu simpla esas la alfabetal sistemo ipsa. Moderna China e Japonia, qui havas ideogramal lingui kun plu kam 40 000 arbitre selektita signi, ne mem ja atingis la relativa perfekteso dil Asyriana alfabeti. Analoge, lia Est-Aziana kulturi developesis nur lente ed havis preske nul influo sur la acensanta marchio dil mondal civilizeso en West-Azia ed en Europa, til ke li quaze vekis dum nia dek-e-nonesma yarcento.

LA ERO DIL SUMERIANI.

Segun obskura informi del antiqueso, e segun anke la hipotezi pri la diluviala sezoni, semblas ke la origino dil nuna kulturi naturale mustis komencir en la tropikal regioni di la tero: nam ibe ya retroiris la maxima parto dil prehomal hordi, kande la kosmal vintro retropulsis li de la nordal e sudal kontinenti. Nur tre poka indiki e restaji deskovresis til nun de ta pre-antiqua tempi. Erste venonta epoki forsan sucesos deskovrar plumulte kande la moderna verki di la tekniko parlaboros la interna parti di Afrika e di Azia por la moderna kulturo. Recenta exploradi ad-en la legendala lando di Antarktis, o mem en Sud-Amerika, furnisis richa

gani e permisas esperar sempre plu abundanta ed instruktiva deskovri. Tamen nur tre poka li chanjos la perspektivala vidpunti, quin plu sekura rezultaji del deskovri en plu temperata zoni di la tero ja furnisis a ni kun certeso. Nam dum la tempo en qua la prehomari ankore habitadis o vagadis tra la tropikala regioni, la stando dil kulturo ne ja esis tanta, ke ol adjuntez nova chefa fakti a ti quin ni ja posedas. A periodo suficante alta di vera homeso advenis la primhomi erste kande, atinginte la zoni temperata, li divenis sedentara e fondis statal organizuri e societi. Ulte, ne la hordi dil tropikala e varma regioni ma la rasi dil plu aspera landi havis suficanta energial instinti e bezoni, por developar progresiva rafineso dil kultural moyeni. Ankore nun la rasi Afrikana esas tote indolenta. E fakte nur la moderna Europeani enportis en ta regioni moderna vivo. Analoge, esis dum ta posdiluvial epoki versimile energioza e progresinta homi del regioni plu kolda qui invadis la zoni min aspera ed establis su en varma landi.

Hordi ek Aryana rasi invadabis de la Iran-plataji la fertila landi inter la fluvii dil regioni interkontinenta di West-Azia. De ube li venis? Nulu exakte savas lo til nun. Azia ed Europa esas kune la maxim vasta kontinento. Sur la rivi di lia mari e fluvii, interne la fertila vali ed en la foresti di lia monti mustis do multeskar la plu favorata rasi, Mongoli ed Aryani. Multeskinte li migradis ad vicina landi, direktante su naturale ad la landi sur qui brilis plu bela suno ed en qui kreskis plu bela plantari; nam ibe li trovis plu fertila sulo. Nova fluxi pos le plu anciena invadabis la monti di Iran, e pulsita adavan da nova fluxi, inundis la planaji del Halys al Nilo e del Mediteranea ad India, til la sunoza landi dil Sudo, pulsante avan li manjante o destruktante la hordi plu sovaja dil anciena habitanti, qui forsan primhomi min rezistiva desaparitis o fugis ad-altrube. Anke la prehistorial invaderi di China ekiris de Nord-west-Azia.

La Sumeriani di Mezopotamia esis de mi-nigra rasi; li developabis grava civilizeso ja, kande nova fluxi de Semidi ek Arabia submisas Mezopotamia, ube li institucis la imperio di Babylonia, quan heredos Aryana rasi sub Asyriana imperio. Europeani Greka submisas pose la domeni dil Asyriani, e kun la Greki ni atingas ja la florifo di nia moderna kulturi.

Ye la epoko de qua ni havas nun la maxim anciena epigrafi autentika e datizebla, ito esas cirke 3000 yari ante nia ero ed unesma tempi dil ero di la Tauro, Mezopotamia disfalis en sistemo de mikra stati, simila a nia Europa dil mez-epoko (ero Kristiana). Quale ista disfalo sucedis a grandioza statala organizuro, ta dil Romana Imperio, same la Oriento disfalabis de precedinta serioza kulturo, ta di la Sumeriani, di qua analoge la sucedanta konservis la linguo e la civilizational institucuri. Omna detali di ta kulturo aparas quaze pozita sub la signo dil Jemeli: esas la ero dil Jemeli, o di Saturno segun la Romani. La chefa religiono esis segun rituo lunal, nam la chefa Deajo adoresis sub la simbolo dil satelito. La chef-urbi semblas esir Uru, olqua semblas havir en antiqua tempi preponderoza influo, analoga a ta dil plu tarda Babylonia, ed Eridu o Nun-Ki an la boki dil Euphrato. Existis ja diversa stati ed afina nazioni, inter qui la landi di Martu (Syria), norde, Magan (Arabia) weste ed Elam este; anke urbi plu tarde famoza, Asur e Niniva, versimile kom santuarii: same Babel (Babylonia), ankore sen politikal importo, ma religial centro di rituo Sunal, quale Sippar, Uruk; ed an la nordo di Mezopotamia Harran, famoza santuario dil rituo lunal, qua existas ankore til la dekesma yarcento di nia ero. An la rivi di Mediteranea multa urbi, inter qui Sidon e Tyrus; an Indus, sur la rivi dil Aziana mari, de Elam til India, altra stranjera urbi di qui ni ja ne savas la nomi, lerneskis la navigado e transportis de lando a lando la vari diversa dil diversa regi-

oni. Mezopotamia mustis esar la central punto dil anciena civilizeso e dil antiqua trafiko. Nam ne de richa regioni ekmigras la habitanti, ma inverse de min fertila regiono a pluricha landi. Ube natural richaji abundis la homi multeskis e divenis industrioza, atraktante naturale la min favorita habitanti di plu povra landi.

Ita lando di Mezopotamia quan du fluvii aquizas en vasta planaji de la infro di lua monti til la rivo dil maro, esis quaze rendevuo e renkontral punto di omna migradi, e fakte divenis quaze naturala bersilo di omna progreso e civilizeso. Nul altra lando di la mondo situesis tante favoroze, nam ol esas la nodopunto di tri kontinenti. Vers ol do mustis adfluar intense la invadi di la tempi prehistorial. Ne for Mezopotamia existis anke tri grandega popul-fonti: Azia, Arabia, Azia-Minora. De ta grandega nesti di homal rasi ekiris, sucedante ed alternante reguloze quaze fluxi de homal amasi, sempre nova invaderi.

Quale dum nia ero ankore, hordi sennombra de Mongoli ek Azia inundis Avan-Azia ed Europa, submisante la preirinta giganta Mohamedana invadi, tale ja ante la Semidal invadi ek Arabia di la ero dil Tauro ye 3000 ante nia ero, preirabis la Sumeriana kulturi, ek populi qui ne esis Semida, e qui forsan anke ekirabis de Aziana rasi. Ita Sumeriani mustis developir la arto skribar, e se ni konsideras quante longa mustis esar ta epoki en qua lente developesis la embrioni dil skribala probi, on vidas ke ja la Sumeriani mustas heredir la rezultaji di yarmila penoza esforcis di preirinta generacioni.

Ye la epoko di la ero dil Tauro, ita sumeriana kulturi atingabis mem ja delonge lia apogeo; e lore ta landi submisesis dal semida invaderi qui ekiris del Arabia peninsulo, ita invaderi ipsa quin on povas de nun sequar historiale sub la nomo dil unesma Babyloniani.

Semblas ke la religioza kulturi dil Sumeriani esis etapo inter la epoko dil dolmena sepulteyo-templi, e la sequanta epoko dil templi urbal. Dum ita epoko di transiro la loki dil kulto neplus esis simpla aranjo de granda stonegi en dezerta e misterioza regioni; nam la homari ja ne plus vivadis en kaverni e foresti. Apud la rivi dil grandega fluvii la homi mustis konstruktar urbi e domi. A la organizuri en hordi, tribui, sucedas nun la organizuri en stati en qui rejo sucedas a la chefi di hordo, quale la chefi di hordo sucedabis a la patro dil familio sub patriarkala rejimo. Lore anke la templi divenis altre. Preske sur omna somito dil montari di Arabia nova dispozuri erektesis ube la sacerdotari, maximparte vivanta sub tendaro, exekutis la preskripti dil diversa ritual festi e sakrifiki. On ne tardis ultre konstruktar vera sacerdotal domi apud la templi, tale en Egyptia, ube la templi ipsa adoptis l'aspekto di domi. Ma en Arabia la sakrifikal loki e templi konsistis ankore dum plu tarda tempi ek aperte-situata loki e dispozuri ofte martelagita en la rokaji ipsa cirkum qui esis plantacita densa arboraro. Ibe on iris reguloze sakrifikar a la deaji dil diversa regioni, sive frukti di la agri, sive bestiari dil pastureyi, sive mem homi, samlandani o stranjeri, quin on sakrifikis sur altari. Ita homal sakrifiki esis ankore en plu tarda tempi tante naturale uzita, ke che la Hebrei Abraham iris tote naturale sur monto sakrifikor al Deo sua filio ipsa, e ke che la Greki e la Romani on mencionas famoza exempli di sakrifiki en qui on ofris multa homi selektita inter la elito dil popolo. Restaji di ta mori existas ankore nun en Azia, ube la membri di ula familio brulesas sur la tombeyo di la spozo mortinta, od en Japonia, ube famoza chefi dil armeo su-ocidas por la honoro dil mortinta imperiestro. Ta erori ne impedas la Aziani desprizar la Europeani, e konsiderar kom nekomprenebla eroro la fantaziala dogmi dil religio Kristiana, nevera spekuladi mem min naturala kam lia filozofial sistemi.

ANTIQUA SEMIDI. SARGON DE AGADE.

Che la Sumeriani an la Maro Persa, raso de obskura pelo e de aglatra vizajo ek la Monti Zagros, regnabis kom chefi la Patezi, sacerdota-reji dil Sud-Babylonia, dum ke samtempe en Egyptia regnis la unesma Faraoni. (La nomo „Faraon” signifikas „la Granda Domo” e divenis do equivalanta nomo di „rejal Palaco” quale nun on parolas pri la „Elysée” en Francia o la „Schloß” (Kastelo) en Germania por signifika la Guvernerio dil lando. Anke la vorto Babylon („Bab-ilu” o „Bab-el”) signifika la „Pordo dil Deo” quale nun la „Alta Pordo” signifika la Guvernerio Turka. An la boki dil Euphrat sub la Sumeriani fondebais la urbo chefa Nun-ki (ita nomo signifika „Sinioro di la tero”). Ol esis plutarde Eridu. Segun la deskovri di de Sarzec en Lagash-(Telo), existis ja 10 yarcenti ante Sargon (4000) civilizeso extraordinare perfekta, sub la rejo Ur-nina di Lagash. Arto ed industrio, arkitekturo e kanalizado dil lando, agrokultivo e trafiko atingabis tante progresinta stando ke on darfas komparar ta epoko a la famoza epoko di Hamurabi. Mem ta olima kulturstando obligas ni supozar longa preirinta yarmili de lenta developado. (v. Dr. Zehnpfund.) La esplorero Taylor deskovris (1854) la templo di Sin en Uru, patrio di Abraham, kun dokumenti de la rejo Ur-Gur (2700 ant. k.). Apud la chefurbi dil rituo lunal Uru, od Harran an la Nordo, existabis importanta centri, quale Singira (Sinear di la Biblio), di qua la plu tarda nomo Sumerdonis nomo a la lando ipsa, e chefurbi dil rituo sunal, quale Sippar. Hike la Sun-deo nomizesis plutarde Malik (signifikas rejo), plu konocata sub la nomo di Moloch.

En Thanis, en l'Egyptiana delto, ye la fino dil 5a yarmilo ante nia ero, Menes, la chefo dil unesma Egyptiana dinastio, fondis Memphis (en qua la triesma dinastio transferis pose sua rezideyo) ed institucis imperio, konstruktis ibe la templo dil deo Ftah, organizis la eklezio por la kulto di la Dei, konquestis landi e regulizis la kurso dil Nilo. To suficas por indikar, ke ja de la epoko dil maxim anciena epigrafi ni havas en Oriento tre progresinta ed organizita stando di civilizeso relativa, tote diferanta dil prehistoriala eri. Ir-gube on observas en diversa landi, ecepte forsan en China, la altra rasi semblas persistar en la kustumi dil preirita periodi. Ma de la lukti inter ta homari qui renkontris reci-proke sur la distrikto di Mezopotamia naskis sempre plu perfekta kulturi. Nam de la militi qui mustis eventar inter la diversa konfliktanta rasi, naskis alternanta regni, e per ta mixadi, duranta od efemera, singla rasi adportis ad ibe la trezori di lia diferanta progresi. Dum ke ta adfluaji aug-mentis singlafoye la provizuro de savo quan uzis la habi-tanti di ta favorita landi, itere kreskadis la richesi dil kulturo e samtempe nova kapablesi dil homal talenti. De ta centro retrofluante la augmentita civilizeso disportesis ad omna distanta e min progresinta landi en periferio en la fertila vali (nundie formikumanta de antiqua ruinaji) dil monti Zagros, ad la Halubi, ad la rivi dil maro Kaspia til China, til Amerika mem (v. la Mexikana kalendarial sis-temo!). Tale eventis, ke ta landi dil West-Azia developesis sempre ante altra landi e dissendis ad li la reflektio de sua kultural richesi, anke vers la Insuli di Mediteranea.

Ante Menes ed ante la reji di Nun-ki retroirante on havas advere nur legendo e mitologial rakonti, ma versimile li esas quaze reflektio de la prehistorio vera. Che la Euphrat-ani e che la Egyptiani ta legendi rakontas la agi di la Dei o genioza primhomi qui superesis e divenabis famoza suve-reni. Anke ye ta epoki, inter la 60a e la 30a yarcenti

ante n. ero, Aryani invadinta India submisabis la ibea indijeni qui divenis infra klaso, dum ke la konquesteri esis la supra klasi. En India la kulto dil mortinti duktis ad sakrifiki sur sepulteyi: de la chefi rezultis dei, de la mortinta preavi rezultis spiriti; e de ta kredi naskis la religial sistemo dil Indiani, qua elevebis plu tarde ad supera e profunda filozofio. Analoge, en China e Japonia la heroal kunmilitisti di la granda chefi mustis mortar sur lia sepulteyi: anke ta chefi divenis la dei o spiriti dil landi ipsa. Mencioni pri astronomial indiki de ta epoki indikas la 30a, altri la 50a yarcento ante n. ero. China ne havas religio analoga a la Europeana o West-Aziana. Ol havas nek sacerdoti, nek dogmi, nek sundio, ed esas advere ateista religiono, di qua la rituo agnoskas nur la kulto di la preavi e di la spiriti o viva forci dil naturo. Ita religio esas simpla morala doktrino, di qua la sancioni esas nur la naturo en sua legi. La unesma ciklo (o yarsisadeko) dil nuna kalendaro di China komencis en 2637a. K., e supozas naturale precedinta devolopita kulturi.

Ye la 27a yarcento aparis la famoza e potenta reji dil unesma semida invado. En Agade (Akkad) chefurbo di Mezopotamia, imperas Sargon de Nord-Babylonian dinastio e de semida linguo, e di qua la nomo restis dum preske 30 sequanta yarcenti quaze simbolo di potenteso e di rejala modelo. Segun epigrafo versimile kompozita da Sargon ipsa, ilu proklamas su quaze deajo: „Sargon, la potenta rejo, rejo di Agade, esas me. Mea matro habitis la monti. Mea urbo esas Azupirani qua situesas an la rivo di Euphrato; ibe mea matro sacerdotino sekrete parturis me. El iris deponar me en korbo ek junki sur la fluvio, ma la aquo ne penetris til me, e la fluvio adportis me ad Akki, la aquoherpisto: istu adoptis me kom filio ed edukadis me. Akki la aquoherpisto igis me gardenisto; mea agemeso kom gardenisto plezis ad Ishtar e me

divenis reĵo e me regnis 45 jari." Analoga legendo adaptesis antique ad omnia fonderi di imperio: Sargon, Mozes, Alexandro, Cyrus, Romulus, omni havas preske identa nasko-legendo. Cetere ta potenta e famoza konquesteri sentis su ipsa fakte quaze supleanti dil deo e realiganta sur la tero irga nova epoko dil mondo, quan la dei ipsa igis vera e markizis en la steli per korespondanta nova astronomiala eri. Ita reĵi sentis do su fakte deĵi supleanta, nomizis su dei en epigrafi ed agadis quale dei vera. Ipsa Naram-Sin, filio di Sargon, nomizis su anke deo. Le Inka en Amerika „filii di la Suno“ opinionis su dea. Ed Alexandro igis adorar su kom deo en Babylon ipsa! Ita doktrino fixigesis en Syria ed en Egyptia dal Helenismo pri la Seleukidi e la Ptolemei. Kleopatra mortis per serpento, simbolizante su per to segun la sakra modelo di la deino Ishtar; e la Romana imperatori recevis la titolo di deo ed havis en la chefurbo templo e sacerdotaro. Ex. ni lektas en Velleius, historiano dil Roman imperio, pri ula ambasado dil Senoni (tribuo del Havel-teritorio) qua venis ad Tiberius kun Senona chefo: „Dum ke la yuna German militistaro en la brilo dil armi, stacis expektanta sur la dekstra rivo dil Elbo, la yuna chefo vehis en sua trunkbarko ad la Romana kampeyo e deziris vidar Cesar. Kande to eventis, il proklamis su felica vivir ita maxim splendida dio en sua vivo, e vidir la Roman „dei“ pri qui lu til nun saveskis nur per rakonto, ed precipue vidir persone la „deo-imperatoro“ ipsa. Ilu do timeme tushas la manuo dil potenta monarko, retroiras ad sua vehilo, ed ne cesante astonite regardar Cesar, il forvehis retro ad la Germana rivo!“

Ke ta sistemo povis esar tre idealigebla od, inverse, origino di terorifanta tiraneso, to esas evidenta. Ma ol duris de Menes (anke lu deo-reĵo) til la Romana imperatori, ed ol severe observesis per tante sincera kredo, ke kande uldie la Kristo itere volis destruktar la sklaviganta imperio dil

rejal dei, il ipsa mustis por yurizar sua misiono titulizar su ipsa anke deo!

Ante parkurar la sequanta fazi dil antiqua historio, esas do avantajoza regardar la origini dil diversa ritui e dil religio ipsa. Nam religio aparas ja de la unesma origini dil historio kom un ek la maxim grava faktori dil homal developado. Ja la reji di Sumer sakrifikis a la deo di Nippur ed en la olima santuarii, quale ad anciena e veneracita templi. Ne nur religio aparas kom ula inter la fundamentala instinti di la homal rasi, analoga ad arto, poezio, kanto, skultado, skribado; ma la religial questiono importas grave dum la tota historio, influadinte la homi sempre, mem ankore nun en preske omna moderna landi. Importas do eminente savar quale naskis la religioza fenomeni, ed en quo lia vera naturo konsistas. Nam lia til recente misterioza arkani anke desvelizesis tote, sive da la kuneiforma deskovri, sive da la kompariva studio dil nuna sovaja hordi.

Moderne la religio expresesas en dogmi e kulto. Origine ol expresesis en miti e kultural sakrifiki. De quo naskis la miti, la sakrifiki e la dogmi?

Ante omno religio naskis del naturala bezono dil homi expresar abstrakte ula idearo. Nam pos ke la homi inventis la parolado e la skribado, li balde bezonis vorti e signi, ne nur por singla e simpla nomi e kozi, ma anke por expresar tota doktrino, idearo, o serio de idei afina e kundependanta. Reflektante li parvenis a morala pensado, e filozofio naskis embrionale, ma naiva e konceptita sub formo di konkreta evento fingita. Ideari diversforma pri universo, societo, vivo, origino dil homal rasi, kompozesis olim arbitriale da injenioza penseri. Advere ne ciencale, ma, segun sistemo analoga al unesma parolo e skribo, on ideogramizis la doktrini en simpla alegorii. On pensis per imaji e metafori. Ed on expresis per figurizita desegnuri

e per fabli naiva. Tala esis la original filozofio. On observez la infanti: li lernas per mikra exemplal rakonteti!

Per epika rakonti en qui dei o heroi luktas kontre monstri on expreis la lukto dil kosmal forci en la kreado dil mondo. La kosmal forci abutas a rezultaji: de to on duktis existo di ula skopo e konseque di ula intelekto supera. Nam la homo pensis antropomorfe. La venkita monstro dil kreado pecigesas en du parti, de qui un divenas la cielo e la duesma esas la profundaji dil oceano e di la tero (Gilgamesh-epikajo). De argilo reda la deo fabrikas la homo, igas lu sangoza e vivanta, ed enduktas lu en paradizatra gardeno, qua signifikas la tero ipsa (Genesis). On observis balde, ke omna universal vivo derivas de la suno. La Suno esis do la supera deajo: lu naskis infanteto vintre (ye la solstico) o printempe, adulta lu mortis somere od autune, nam tal aparas la vivo dil naturo e la yaral vivo dil suno. Omnadie il parkuras la cielo sur faira charo (Apollo). Nokte il decensas ad la imperio dil ombri e dil mortinti: on rakontis epike ta voyajo, ed on deskriptis detaloze la statal organizo dil imperio di Nirgal e la vivo dil mortinti en la infroloki (inferni).

Plutarde kande la homi atingis supera kulturo, la deo ne plus aparis kom herou luktanta, ma prefere kom sajo do-canta la etiko al homi (Budha), o chefo legifanta (Jahve-Mozes). Singla rakontero aranjis la epika sistemo ne nur segun diferanta talento o diferanta maniero, ma anke segun diferanta religial o politikal bezoni. La poezio da ita autori nomizesis „revelado“ (Orpheus-Mozes), nam lia verki konsideresis kom inspirita dal deo ipsa. Singlu darfis tradukar ed expresar segun sua sistemo la misterioza e neexplikebla fenomenen di la naturo. Primitiva populi havis plu naiva miti. En plu civilizita stati on adoptis plu filozofiale meditita dogmi. Ne-rare mem la natural historio mustis signifkar irga alegorio, e rakontesis poeziale. On opinionis deskovrar

figuri en la stelari. On personigis ta figuri, ed on rakontis lia vivo e marveloza historio! Che omni ta idearo esis diverse perfekta segun la diversa stando dil progresanta vera savo. Nam la homi esis ofte astonive infanti: ili inventis marveloza legendi e ravisanta poezio por social normi di la vivo. Ma sub ta miti e legendi li velzidis anke la maxim profunda sajeso e la ideali maxim subluma, quin lia heroal genio povis krear o deskovrar.

Dum ke on expreis serioze per ta rakonti alegorial la maxim serioza e grava interesi dil samtempani, ita epika literaturo direktis la generala mento ed opiniono. Segun la diverseso dil lingui un sama ideo expresesas per diversa vorti, parole e skribe. Analoge, segun la diverseso dil landi un sama moral doktrino expresesis per diversa idearo, diferanta miti, o diversa alegorial rakonti. Evidenta eroro esus do nur opinionar ke sive miti sive dogmi esas veraji per su ipsa: nam li esas do simpla expresuri, vera relative nur ed alegoriale, e naskinta de la elementala bezono exteri-gar la penso sub poezial e literaturala formo religioza. On tradukis en miti la grandioza fenomeni dil universo, dil historio, di la vivo. Steli tradukesis en dei, anke la reji e ne-rare la animali ipsa, plu ofte la elementi, la suvereni, la ancestri. Oblivante pose ke la miti e legendi esis nur poezial tradukuri de la naturo, la populi kredis a la dei dil homal fantazio: la dei dil legendi neplus esis astral miti, ma divenis sincere kredata apari di ula vera eterna e supera deajo. La vereso e la rolo di omna religiono sequanta povis itere nur konsistar en to, ke li tradukez en sistemi nova ed en ideari plu moderna la nova ed itere tranzitala ideali dil posa futuro. Ma to esis nur un ek la multa motivi de qui naskis la religial organizuri. Tante grava esas ankore nun la importo di la religio, ke mem ti qui ne kredas, apene audacas parolar pri lia nekredo e timas ofensar sua sam-civitani, dum ke potentia organizuri religial guvernas en

multa landi ankore nun, plu mem kam la vera suvereni ipsa!
 Ol mustas havir do ankore plu profunda motivi.

Apuda kauzo dil religioza miti naskis de la veneraco di la mortinta ancestri e suvereni. La prehomi ja lernis sepultar la mortinti. Ma on opinionis balde ke la morto, simila a la jornala jiro di la suno, esas nur ula transiro ad nova vivo sub irga nova formo, e ke la anmo duras vivar. De la sentimental supozo ke la protektinta chefi e la avi quin on komencis enterigar sub dolmeni, piramidi, o tombi, duras irge vivar pos lia morto, naskis la natural bezono honorizar li sur lia tombi. E la tombi divenis templi, pos esir nur sepulteyi. Altralatere: de la observado di la natural fenomen di universo e dil vivo on deduktis per instintiva supozo la kredo ad antropomorfa forci qui regulizis e regnis la naturo. Kad la reji ipsa qui guvernas la landi ne esas anke tala nevinkebla forci? La uni do opinionis ke la mortinta reji od ancestri duras amar e guvernar nevideble la landi ube li vivabis, efikante nun exemple per la suno ube li habitas pos morto. Altri inverse opinionis ke la reji esis ipsa la anmo di la suno, qua aparis sur la tero, regnis sub homal aparo, e pose desaparís. On kredis en Egiptia ke la falkona Sun-Deo enkarnigis su en la nova rejo. De il naskis la rejál filio. Omna reji esis do deaji ed adoresis, anke sub la statual signo ed emblemo dil falkono. Ma la reji mortinte retroiris en la suno, de ube li ankore efikas sur la tero. Ed itere, quale la suno omnajorne rinaskas, tale rinaskas la reji, se li nur deziros lo, en nova aparo.

De rejo do on havis deo, de ancestro on havis genio di la familio. La sacerdotari en la templi mestiere studiadis serioze la fenomen di universo, dil astri, di la vivo, e dil regni. Li profesione tradukis en miti la splendida fenomen di naturo universal, e proklamis pose la rezultaji di lia „savo“, olqua divenis sub ta formo ula „kredo“ dil dependanta

landi. En la famoza templi di Eridu, di Kish, di Nippur, di Uru, di Agade, Lagash, Sippar, Uruk, sacerdotari ja frue hierarkiizita, studiadis la misterioza voyi di la steli. Nam forsan 20 o mem 30 yarcenti ante li, la fonderi di lia religio komencabis ja studiadar la misterioza movadi dil astri. Li dividabis ja la cielo en stelari, markizabis la signi dil Zodiako, observabis quale la stelari iradis omnadie segun la equatoro cirkum axo qua aparis fixa an la norda polo. Ye la norda polo, olqua regnas sur la universo, li determinabis do la sideyo di la supera deo Anu, El od Enlil, la deo dil dei. Segun la movadi dil steli la sacerdoti kalkulabis la statal kalendario, adaptante ol ad la specala liturgio di la templo e di lia deo. Anke la liturgio ipsa determinesis segun la atributi dil stelo-deo di singla religiano o templo. De chanji sur la cielo li inferis subversi sur la tero. Da subversi e revolucioni sur la tero ed en la stati li incitesis studiadar e determinar la nova stelara situesi, qui segun li influis la homal eventi.

Departinte del ideo dil deigita chefi e reji di qui la mento esis la efemera apari di ula supera mento, qua regnas la universal fenomeni, li konsideris la suno e la steli kom altraforma e potenta apari di la sama supera e deal Mento, e li adoris en la efiki di la Suno dea o dil astri la manifestado dil supera intelektuo, di qua la intelektuo homal esas nur efemera imajo. Kande la observita situeso dil stelari remplasesis da nova aparato, kande la Suno pasis ad nova zodiakal signo, kande nova monarko renversinta anciena stati fondis nova imperio, omna ta violenta o naturala subversi esis por li simpla manifesto nova dil supera ed infinita deajo, remplaso di steli en la servistaro dil cielal deo, remplaso dil supleanto sur la tero, di rejo per nova monarko, di nacional deo per nova imperial deo. A nova deo, nova imperiestro, nova stato e nova social organizuro, mustis dedikesar nova chefurbo, nova templi, nova chefi e

nova sacerdotari. La vinkita potenti divenis sekundara e subordinata potenti.

Segun ke la Signo zodiakal sub qua regnis la Suno o suverena deo dil universo esis la Tauro o la Arieto, on reprezentis simbole sub nova imaji sur la tero la chefa deo dil antiqua landi. Kande la Suno esis sub la Signo dil Tauro, on kredis ke lu manifestis su en la cielo sub la Taura stelaro, ke il enkarnigis su ad ula vivanta deo Taura (Apis), la raso dil bovi esis sakra, e statua Tauri havanta ora diski inter la korni expozesis en la templi. Kande la Suno regnis sub la Signo dil Arieto, stona Arieti kun la sama sunal atributi dekoris la altari avan qui la religiani di Amon- (Jupiter) adoris.

Sur la stradi dil santuaria urbo en Egyptia „on povis vidar procesioni pasar, en qui ula bestio, ex. Apis-bestio, akompanata da yunaro kantanta himni, esis la centro dil veneraco di la turbo dil kredanti, e kustoza funeri transirar per qui la mortinta dea-bestio duktesis solene ad la sepulteyo”. (Wiedeman.) Ito ne ekskluzis apuda deaji, nam la apuda Signi duris aparar sur la cielo, la Suno dum singla monato regnas sub nova Signo, e sub omna statuo o deajo reprezentesis ya diverse nur unika deo suverena.

La Deo manifestas su en la sep astri precipua: la sep astri do esis dei, li nomizesis per nomi deal: segun li on dividis la semano, di qua singla dio dedikesis ad singla deo. En Babylon, en Uru, en Nippur, an la templi esis grandioza turmi de sep etaji, simbolizante la sep chefa deaji, la supera deajo habitante sur la supera etajo. A diversa dei apartenis diversa ritual kolori: oro en la rituo dil Suno, arjento en la rituo di la Luno. Mixita kun analoga sep metali, singla koloro e metalo uzesis precipue en la rituo dil deo di qua la metalo esis signo.

En Babylon regnis Shamash la Sun-Deo. Same en Nippur, Sippar, ed altra urbi. Kande la franca Societo facis exkavi

(1897—1902) en Suza sub la direkto di So J. de Morgan, inter diversa epigrafi on deskovris un ek la maxim grava dokumenti di la homal historio: la kodexo dil rejo Hamurabi di Babylon, ilqua regnis ye la fino dil triesma yarmilo (2250) ante nia ero. En la dediko di ta kodexo la rejo mencionis omna templi di sua imperio ed inter oli la templi di Ishtar en Niniva, di Marduk en Babylon, e di Sin en Uru, di Shamash, e di la ceteri. De to rezultas evidente ke omna dei dil antiqui apartenis al sama religio. Mozes en Sinai, Hamurabi en Babylon, la adoranti en la himni ad Ishtar (Astarte), omni nomizis lia propra deo la „deo dil cielo e di la tero” e supera regnanto di la homi, Ilah (Allah) e suverena di la dei (Mozes V, 3). La eklezio dil Sun-kulto en Babylon esas versimile plu recenta, dum ke la eklezio dil Lun-rituo en Arabia semblas esar plu anciena. Pos un ero dil mondo sub la Lun-Deo Sin, e sub la Signo dil Jemeli (ero di Saturno) e dil Dioskuri, sucedis la ero dil Sun-Deo Shamash sub la Signo dil Tauro, e pos ilu la deo Amon sub la Signo dil Arieto (v. la Agnelo dil Apokalipsi) simbolo dil Suno-Salvero. Pos ke do Uru, chefurbo dil plu anciena imperio dil Lun-Deo Sin e lua civilizeso en Sumeriana linguo regnabis en Oriento, Suno esante sub la signo dil Jemeli, nun dum la epoko dil konquestero Sargon la Suno pasis en la Signo dil Tauro.

Ista transiro dil Suno en la signo dil Tauro samtempa kam la subversi social quin efektigis la konquesti di Sargon, ilqua submisis tota West-Azia, apertis nova periodo di la mondo: la chanjo sur la cielo esis la signalo, ke la Deo apertis nova periodo por la universo tota. Sargon submisis fakte omna landi e pruvis per to ke la dei apertis vere anke periodo nova sur la tero. Nova stelaro en la cielo esis ya avizo, ke nova deo entraprezis nova regno. A nova regno deal on devis dedikar nova templi, nova sacerdotaro e nova religio, sen ke le anciena bezonis des-

aparar. A nova imperio oportis selektar nova chef-urbo. Sargon erektis do la muri di Babylon, la antea Dindar („Sideyo dil Vivo”) di la Sumeriani, e la nova Babylon divenis la chefurbo dil nova lando. En Babylon il dedikis templo nova (Sagil) a Marduk, filio dil supera Deo ed ipsa Sundeo dil prin-tempo, Salvero dil mondo e di qua la regno nun komencis. Ora (metalo di la suno) e marmora Tauro divenis la statua-
 imajo dil deo en la templi. Sargon adoptis la signo dil tauro sur sua siglilo. E vivanta Tauro (Apis) adoresis en la templi di Egyptia anke: nam nova ero apertesis en la tota mondo!

Tamen nur un supera deo dil cielo: Anu en Babylon, Nu en Egyptia, Ilah (El-Elohim dil Hebrei), esis sempre la cheipatro di omna dei. Supera dei esis anke la dei dil aero: en Babylon Bel, en Egyptia Shu, simbolizita per du leoni, signi dil Jemelo-stelaro. Nam remarkinde, inverse di nia tilnuna opiniono, la antiqui malgre la senfina nombro di deaji agnoskis fakte nur un deo, di qua omna dei esis nur nomi o figural supleanti. Astronomial texto indikas to klare: „Kande la stelo di Marduk (Jupiter-stelo) departas, ol esas Nebo (Merkur); kande ol stacas ye la meza horo ol esas Marduk: kande ol stacas ye la mezo di la cielo ol esas Nibiru. Omna planeto divenas to per sua kulmino.” Nomi esis do nur simboli diversa di unika ideo deal. Del observo dil universo interpretita kom sola manifestado dil deo rezultis do, ke origine splendida natural filozofio esis la religio dil antiqui: deo e naturo esis la samo. Ma la teologial sistemi di avida sacerdotari ed imperiestri falsigis reguloze en antropomorfa adaptadi la simboli arkana dil scienci e la revu dil zeloza reformeri.

Omna Deui havis analogia feminal figuri, elqui esis la deini: Anu havis kom spozino Anath, Ilah havis Ilath. (De Ilah devenis Allah dil Arabi.) Sub la imperio di Asarhaddon, de la Nov-Asyriana epoko, on festis en aprilo

(segun ritrovita letro dil sacerdote Arad-Nabu) simbole la mariajo dil Deo Nabu kun ilsa Deino Tashmet.

Analoge ad la homal familio segun qua on imaginis la deal genealogio, la dei havis anke filii. Marduk en Babylon esis filio dil Deo, ed ipsa deo dil printempo e dil dio. Nirgal esis lua enemika frato, la deo dil autuno e dil nokto. Simila dei en Egyptia esis Osiris (naskinta de la hipopotama Deino Apet) e Set. Ibe esis apud Marduk la deino Ishtar „Sini-orino dil Cielo e Deino dil armei”, ed hike apud Osiris esis la deino Isis, ed Nephtis apud Set. Altraloke spozo di Ishtar esis Tamuz, la „Dea Pastoro” (ja che la Sumeriani). A Marduk atribuesis anke filio: Nabu. En Egyptia Isis havis kom filio Horus. Segun mistika nombri e segun landi on havis multa dei o nur kelki. La supera dei esis ordinata en sistemi de non, de dek-e-du, (signi dil zodiako), o de nur tri. Segun ita triala sistemo on havis Patro, Matro, e Filio, la supera Triado o Triuneso: nam omna simboli reduktesis ad ula unika Deo, di qua la Triadi esis nur diversa apari o simbola koncepti, dum ke fakte ad singla deo on atribuis uneso ed universaleso, ed on nomizis lu kreinto dil mondo e supera regnanto. Al efiko di la „Vorto” dil deo atribuesis omna evento (v. Zimmern). Sub diferanta nomi on havis la sama idearo en omna lando. Anke la figuro di la Matro dil Deo esis nur feminal koncepto di la sama universala ideo, o matral koncepto dil supera ed unika deajo qua guvernas la universo, ma diversigita segun la landi e la politikal interesi. Tale eventis ke on adoris en Egyptia la deino Isis, ed en Mezopotamia la deino Ishtar. Ex. on pregis Ishtar tale en himno (Tamuz-Ishtar): „Tu potenta Ishtar, elqua kreas la homi”; ed on nomizis el la „filiino di Sin.”.

Diferanta ekonomial bezoni e vivo produktis anke diversa deo: la nomada Arabi, iradante tra dezerti nokte, agnoskis kom lia providenco la Luno, presorganta astro di la nokto,

qua lumizis la voyo por lia karavani. Li do selektabis ta astrø en prehistorial tempi kom simbola aparo di lia deo, ed nomizis ilu Sin o Nannar. La urbo Uru (patrio dil Hebreo Abraham) en Sumer-Kaldeo havis famoza templo di Sin. Harran en Mezopotamia durigis en sa templo dum longa yarmili la sama religio til aden la dekesma yarcento di nia Kristiana ero. Simbolo dil deo esis Tauro kun disko o krecento lunal: ito explikas la origino dil Araba krecento di Mohamed. La templo di Sinai, ube Mozes recevis sua kodexo por la Israelidi, esas, segun olua nomo ipsa, templo di Sin. Ita monto Sinai autentike deskovresis en 1910 da la Austriana voyajero Alois Musil (v. „Im Nordlichen Hegaz”). Anke la deo Nabu (v. Santuario Nebo di Mozes) esis deo precipue di rituo lunal. Se on deziras ne miskomprenar la religial sistemi dil antiqui, on devas ultre konsiderar ke ne nur la steli, la suno, o la satelito sola esis deigita, ito esas, simbole nomizita deo, ma anke multa e tre diversa altra kozi: la imaji ipsa dil suno, la imajo dil krecento lunal en la templi, simpla stoni, quale ex. la nigra stono di Mekka che la Mohamedani, la fairo dil sakrifiko, diversa animali, anke sen-anma kozi, quale la hostio che la Kristiani o la imaji dil „Salvero”, ne nur la imperatori, ma eminente la sacerdoti-chefi dil santuario central. Nam esas fakto preske natural, ke omna sacerdoti esforcas identigar su a la deo di qua li nomizas su la reprezentanti: mem la nundia sacerdoti dil Kristiani, parolante liturgiale dum la meso, identigas su kun sua deo en la paroli sakramental.

Maxim interesanta esas la statala ed urbala organizuri di la epoko di Sargon I, e la kultural progresi servanta en la trafiko.

Origine la homi ne bezonis moneto, nam la vari pagesis per kambio di altra vari samvalora. Ma kande la komerco developesis inter distanta landi e populoza urbi, on neplus

povis karear ol. La sacerdotari di la templi devis regular la sistemo monetar. Li selektis por ta skopo oro, arjento, bronzo, metali sakra e precoza. Pro ke oro esis la metalo sakra dil deo Suno, supera deo, on selektis oro kom supera monetar normo, arjento metalo dil deo lunal kom sekundara, e bronzo kom ordinara. La durado dil suno-jiro esas de 360 dii, ta di la luno de nur 27 dii, = $13\frac{1}{3}$ -ople min multe. On preskriptis pro to ke oro valoras $13\frac{1}{3}$ -ople la sama quanto de arjento, e la bronzo valoris 60 foyi min kam arjento. Dum la tota antiqueso on monetifis segun ta proporcioni. Bronzo esis anke dum ta periodi la metalo uzata en omna bezoni. La uzo di la fero aparas erste ye la 10a yarcento ant. n. ero. On evaluis la moneti segun la pezo: talento valoris 60 mini e la mino valoris 60 sekel, la valoro di la pezi variante segun la landi.

Pri la kalendaro on havis analoga sistemo. Dum un sunal yaro de 360 dii la luno markizas jirante 12 monati de 30 dii. Omna dio recevis 12 kaspui od hori, omna horo 30 tempo-unaji o minuti. La dio komencis matine per aparo dil suno, (che la adepti dil rituo lunal vespere kun aparo dil disko lunal (quale ankore nun en Islam), la yaro per equinoxo dil printempo, segun la ero di Nippur e di Babylon, e la 72 semani dil yaro esis ibe de 5 dii (5 dea-planeti). La religiani dil templi dil deo Sin en Uru e di la templi di Arabia havis inverse 52 semani de 7 dii (suno, luno, e 5 planeti, qui donis al dii lia nomi), segun periodi de 7 dii quin ultre indikis la luno-deo per sua sep-dia fazi. De ta motivizo dil sep-dia semano naskis la ideo, ke la ordino dil sabato-dio esis de deal origino. Che la religiani dil rituo lunal la monato komencis kun la aparo dil nova luno, e la yaro, pro analogeso a la dio, en autuno. Che altri la dio komencis nokto-meze, la yaro vintro-meze (solstico), quale plu tarde che la Romani ed ankore nun che ni ipsa. La deino Ishtar adoresis en Uruk (stelo Venus)

kun Anu elua patro e spozo: che elua religiani la jiro di la stelo Venus determinis la kalendaro, quale to eventis anke che la prehistorial Mexikani: pruvo ke ja dum la antiqueso la oriental sistemi disiris ad omna landi dil mondo. La mezuro dil marchio dum un horo esis la milio, la 30a parto esis la unajo di mezuro, analoga a ta quan la Greki plu tarde nomizis „stadion”: nam omno en la vivo e sur la tero devis esar imajo dil kosmal ed astral organizo di la mondo!

Sargon I e Naram-Sin lua filio e sucedanto markizas epoko grava en la historio di Babylon, anke per lia konquesto di vicina e distanta landi. Ja Sargon konquestis omna landi di West-Azia, inter qui Mezopotamia, Kaldea, Syria, la lando dil Pheniciani, Azia-Minora; de ibe il iris militar dum tri yari en fora landi, quin il pos konquestir mustis organizar. Norde lua imperio extensesis ad la monti di Armenia, este trans la lando Elam, lore Babylonian provinco, ad India; sude lua filio submisis Arabia ed atingis Egyptia. Nultempe dum ta longa historial periodi ul imperio ek Babylon atingis tante granda extenso til erste ye la tempo di Kambyzes e plu tarde la imperio dil kalifi en Bagdad. Tamen esas ya versimil, ke ja dum la preirinta periodi de la 70a til la 30a yarcenti ant. n. ero, plu anciena konquesteri fondabis analoga imperii, stati, e civilizesi ye distanta intervali, quale ni vidas plu tarde la Romana imperio, ed en nia ero ipsa la Islamo, su extensar sur landi Mediteranea, en Azia, Europa ed Afrika. Ankore 24 yarcenti pos Sargon la Asyriana reji Assarhaddon ed Assurbanipal konsideris ita imperio di Sargon kom la ora epoko di Babylon. La uzado di la kuneiforma alfabeto extensesis ad omna landi dil imperio. Mem Egyptia, qua esis lore en sua periodo dil „anciena imperio”, skribis lore sua linguo per kuneiformi por la relati kun stranjera landi. Isto pravas sufice la influo di ta olima imperio dil Babylonian kulturo.

Esas evidenta, ke de la konquesti di Sargon mustis naskar nova relati inter multa landi, quale ni anke devas supozar ke tala relati ja existabis en tempi preirinta, nam nur en ta supozo esas komprenebla, ke Sargon trovis la moyeni realigar tante vasta imperio. Ma sub il anke la komerco plu developesis, la industrio florifis, ed en la tranquilesa di granda e prosperanta regno la cienco progresis. Sargon ipsa igis serchar omna anciena skribaji, qui kontenis la tradicioni dil sacerdotari, ed igis pluse skribar nova verki en linguo semidana. Il kolektis en Uruk grandega biblioteko; e pro to on nomizis ta urbo la „urbo dil libri”. Inter altri un verko kontenis la reguli dil auguri e la observadi dil astronomi; altri indikis la gramatikala reguli dil lingui semidana ed nesemidana; on tradukis la traktati pri magio e legifado. Skribita sur tabeleti de argilo bakita, li existis ankore 24 yarcenti plu tarde, kande la Asyriana rejo Asurbanipal exekutis kopiuri, de qui la restaji, deskovrita en la ruinaji de Niniva, esas nun en la „British Museum”.

Ye la sama epoko Menes rejo di Thanis e fondero dil unesma dinastio Egyptiana, fondis Memphis an Nilo, adube pose la 3a dinastio transportis sua sideyo. En Memphis il dedikis templo. Retropulsante nigra rasi qui restis de lore nur mercenarii, invadis ye anciena tempi Libyani norde, ye la „imperio moyena” Kushani ek lando Elam sude, la streta ma fertilega lando dil Nilo. Arto e tekniko dil Egyptiani atingabis ja sub Menes granda perfekteso; la sacerdotari dil Egyptiana templi di la sakra urbo Abydos e di Memphis ricevabis en plu anciena epoko la doktrino sakra del sacerdotari di Eridu en Kaldea. La linguo Egiptiana ja tote perfektigita sub la „anciena imperio” esas semidana ed havas multa Sumeriana radiki. E la reji dil anciena imperio kultivis tante la scienci, ke ja de la sisesma dinastio la kolektado di libri pri kroniko, medicino, astronomio, geometrio, religioza libri, la Libro dil Mortinti e mem romani

formacis ja biblioteko kun „chefe dil domo dil libri” kom direktero. Ye ta periodo, pro la marveloza progresi di lia tekniko, la Egyptiani fondis mineyi di kupro en la lando Sinai (sub la rejo Snofru, cirke la 30a yarcento), e konstruktis la granda piramidi (Chufu, Chefre, e Menkaure). De la pilastro (uzita dum la eri preirinta) ek trunki de palmiero developesis, per artal imituro dil palmiera formi ed adaptado, la pilastro stona dil Egyptiana templi, de qua naskis plu tarde la Ioniana kolono dil Greki.

De omno to esas evidenta, ke la homi ja en ta periodi atingabis vere alta stando di civilizeso. Ma por atingar lo, serio de yarmili esabis do necesa. Quale on vidos, ke malgre la marveloza sekreti di la tekniko dum la epoko dil piramidi, la sequanta sisa-dek yarcenti ne adjuntis esencala modifiki en la metodi til la superba inventi di nia nuna moderna industrio, tale ni darfas supozar, ke tre longa yarmili ante la imperio anciena en la prehistorial epoki la progresado eventis mem plu lente. La ero dil rapida inventi e dil aer-navigado ne ja apertesis!

LA EPOKI KANANEANA DIL AMURITI.

A la rasi nomizita „Semidi” apartenas 4 granda grupi de populi: 1a, la Semidi de la epoko di Sargon I, od unesma historial Semida invado; 2a, la Amuriti, o Kananeana invado, qua superesis dum la du lasta triimi del 3a yarmilo, e di qua la famoza rejo Hamurabi esis la chefa reprezentero; 3a, La Aramei, superesanta ye la fino dil 2a til meze dil 1a yarmilo ante n. ero; 4a, la Arabi, de

qui ekirabis ante la imperio dil Islam diversa plu anciena imperii: la rejolandi dil Himjari; ed ante li, dil Sabea-lando; ante la Sabeani, ta dil Mineani od imperio di Magan. Sucedante disiris diversa grupi de Mineani e de Sabeani, ed iris trans la Maro fondar Habesh (Abysinia) en Afrika. De Abysinia inverse ekiris plu tarde invaderi di la Arabian matrolando: sub la Kristiana imperatori di Byzanco la Aby-sinian invaderi helpesis dal Kristiana samreligiani, dum ke la „pagani” dil Yemen, nekonvertita al Kristianismo, turnis su a la Persi por helpo. Tale disputesis la posedo de ta landi til ke la grandega Mohamedana invado igis Arabia itere Arabiana, til nun.

Dum ke la epoko dil unesma Semida invado en Babylonia duris versimile de 3500 til 2500, la sequanta dil Amuriti komencis quik pos Sargon e Naram-Sin, e donis plutarde a Babylun un dinastio Kananeana de 11 reji, ma inter Naram-sin e la Babylonian dinastio interpozesis itere regni de Sumeriana marko. La dinastio di Sargon e Naram-sin duris forsan dum 200 yari. Ma tala periodi esas suficanta, quale aparas en omna epoki, por vidar la nasko e la morto di potentega imperii. Supereso dil Sumeriani pose rikomencis. Sargon, de Norda-Babylonian dinastio, titulizabis su rejo di Sumer e di Akkad. Anke la sequanta dinastio di Uru adoptis la sama nomizado, signo ke lua reji extensis lia imperio anke sur Norda Babylonia, e ne sur la Suda sole. On havas tri dinastii de ta epoko: Uru, Isin, e Larsa. Sub ta suvereni rikomencis la uzo de la linguo Sumeriana, ma en Norda Babylonia sur la teritorii di Akkad ta sama reji uzis semida linguo: la religio esas itere de rituo lunal sub Uru, ma de rituo sunal sub Isin e sub Larsa.

Omna ta imperii esis organizita segun sistemo feudala, quale preske omna West-Aziana stati, e quale anke en Est-Azia la distrikti di China en ta epoko. Do la prepondero ne sempre apartenis a reji di sama urbo. Nam

nova militi duktis sempre a nova preponderi. Altraparte on vidas, ke sive la dei dil urbi vinkita sive lia reji duras regnar kom vasala reji e kom sekundara santuarii. Ja dum ke norde rikomencis regnar la serio de 11 semida reji di dinastio Babyloniana, en sudo duris regnar samtempe la reji dil Sumeriana dinastii, til ke Hamurabi, la 6a rejo di sua dinastio, sucesis submisar la sudo a sua suzereneso e divenis „imperatoro” sur tota Babylonia. La chefi di Uru divenis lua vasali. Abraham, Hebrea chefo adheranto dil Sumerian partisi e religiano dil lun-deo Sin, livas Uru ed enmigras ad Harran, altra famoza santuario dil sama deo en la distanta norda Mezopotamia. Harran esis la nodo-punto dil komercal voyi de la Babylonia vers Mediteranea e vers Armenia. Arabia divenis vasala, e same la Insuli dil maro. La urbi ne bezonis en Oriento esar tre vasta, nam la klimato esas plu varma kam en norda regioni e multi del habitanti vivadis sub tendaro.

Anke Hamurabi kolektis la rezultaji dil antea legifadi ed ediktis famoza kodexo, di qua on ritrovis en Suza un texto preske integra, grabita sur steleo. Ta kodexo revelas a ni la stando dil olima Babyloniana civilizeso dum ta epoko. Hamurabi expozabis ol kom originalo en la templo dil Sun-deo en Sippar, ed Elamita konquestero Shutruk-Nahunte (1100 a. K.) transportis ol kom vinkal trofeo ad Suza, ube la Franca exploreri deskovris ol (1897—1902).

Observante la moderna historio on vidas, ke Espanioli, Angli o Germani developis grandega imperio tra la mondo erste pos ke pioniri di ta nazioni iris a distanta landi e ja predevelopis ibe komercal aferi. Por protektar ta aferi intervenas seque la politiko: lando qua ne povas developar mondal aferi nule povas influar mondal civilizeso. De to eventis ke China, Egyptia, quankam li esis tre fertila quale Mezopotamia, ne tante influadis la universal developado di la historio universal. Inkluzita da dezerti en sua

relative streta valo dil Nilo, Egyptia ne povis divenar transirvojo dil internaciona komerco e ne extensis su exter sua fronti. Inverse Mezopotamia esas naturala transirvojo de central Azia ad Europa ed Afrika, de la Golfo Persa ad Mediteranea. Cirkumata da multa kulturlandi, Syria, Palestina, Armenia, Azia-Minora, Elam, Persia, ol povis dissendar sua pioniri ad la landi dil Faraoni e di Nord Afrika, ad la Insuli, til Hispania sudweste, til Europa nordweste, ad India til China este, e sude ad Arabia. La richaji adfluis de omna landi vicina o fora ad la merkato di Babylon. Nur kande la vojo tra Mezopotamia irgatempe klozesis, la trafiko adfluis en Egyptia, exemple sub la Ptolemei, kande la Parti baris la voyi dil Euphrat, ed en la moderna tempi kande la Turki nehabile entravis la trafiko e la Europeani mustis apertar la istmo di Suez.

Ja ye la regno dil rejo Gudea di Lagash (v. deskovri en Lagash-Telo), del Kananeana dinastio (2600), la Sud-Babyloniani enportabis de la monti dil Westo: cedri por konstruktajo de Fenicia; ligno, alabastro, stoni de Magan (Est-Arabia); metali, kupro ed oro de Melucha (West-Arabia); e parfumi del Sudo. Esas fakto preske nekredibla ma nerefutebla, ke la arto-statui di ta regno esas egale bela kam la greka maestro-verki dil 20a yarcento posa! E la tekniko dil metali esas tante perfekta, ke on astonesas, ke la mondo erste nun progresis a moderna inventuri! Sub Hamurabi, di qua la dinastio esis apogeo dil Kananeana invado, la trafiko augmentabis mem plu multe, e la statal organizo florifis en omna sinso. Semido-Babyloniana linguo kelkope remplasis la anciena Sumeriana, qua de longe ja esis nun linguo sakra, quale che ni la moderna lingui remplasis la linguo dil Romani. La alfabeto literi en 400 signi dil Sumeriana permanis.

Armeo permananta de profesionala soldati e mercenarii protektis la lando dum la periodi di paco. Armizo di popul-

milici furnisis la soldati por milito. Ja ante la 3a yarmilo ant. n. ero on posedis en West-Azia grandega fortifikuri, perfekte sekurigita per metri-dika ed ofte tria ring-muregi, flankizita per bastioni e turmi kun kreneli ed aperturi por lanseri, e di qui la infro protektesis per vasta ringotranchei o fosati plena de aquo. Interesanta por la historio dil arkitekturo esas la fakto, ke sub la ruinaĵi di Nippur on ritrovis strati di la tempi ante Sargon, en qui ja existis en vulti la arko ogivala. Ita sistemo di fortifikuri duris til nia mezepoko Europeana sen esencala modifikado. La famoza etajoturmi Zigurat apud la santuario di omna urbi, di qui la somiti atingis altesis de 100 metri, uzesis anke kom fortifikaji, e la tota Mezopotamia planajo esis reliefizita de tala turmi o citadeli sakra, prekurseri dil akropoli e dil kapitoli. On havis armi ek ligno ed ek bronzo: mazo, hakilo, poniardo, glavo, dardo, lanco, ston-lansilo, flechi e shildo, mem fairo-lansili. La Kananeana Hiksos enduktis en Egyptia la kavalo, di qua la famoza Salomo dil Hebrei plu tarde serchis monopoligar la trafiko. Milital chari ludis granda rolo che omna antiqua populi, anke ja che la habitanti dil Mezopotamia landi.

La oficiro recevis feudala tereni kom proprajo. Se ulu negliis kultivar sua tero ol deprenesis de lu e donacesis ad altru. Se irge tempesti ed uragani destruktis la rekoltaji, la sub-luganti dil agri ne bezonis pagar lugal taxo. Nam apud la grandega proprieteri, maximparte ekleziana, e la feudal posedaji di qui posedanti esis la nobelaro dil lando, existis anke la farmeri qui kultivis la posedajo po lokaco-taxi. La chefa produkturi de la lando esis cereali, sezamo, dateli. Existis multa bestiaro, ed industrio dil texado. La statale imposti pagesis per kontributi en naturala produkturi.

Richa fisharo vivis en la fluvii. On peskis li per reti ja dum tre anciena tempi: la herou antiqua Adapa, qua segun la Babylonian legendo, perdis quale Adam la nemortiveso originala, peskis sur maro apud la templo di Eridu. La

famoza sacerdota-chefo Gudea ed eminenta privati kultivis mem fishi en kanali e lageti. Sovaja bestiaro multa e diversa vivadis en la foresti di Mezopotamia. Singla reji, de Gilgamesh til Asurbanipal, chasis ibe la leoni. On chasis per reti, fosati, armi e mem falkono. Apud la leoni vivis la „barbaru“, famoza pro sua krueleso. Suvereni enkajigis ofte bestiaro en zoologia gardeni od inkluzis li en parki, por amuzado dil urbani. La kavalo renkontresas che la Babyloniani ja ye la yaro 2000 ant. K. adminime, enportita ver-simile del Esto. Hundi multa, elefanti, simii esas pik-tita sur la monumenti. La kustumo di la chaso kontre sovaja bestiaro developis l'apteso ad milito.

Mariajo e divorco esis regulizita dal legaro. La mariajo esis monogama ed aranjesis da la patru, qua selektis ipsa la spozino por sua filio. Ma apud la spozino la viro darfis havar legitime sekundara *femni. „La situeso di la femno esis en Babylonia pasable libera, quon la ritrovita teksti di kontrati pruvas: femni povis quale viri partoprenar la publika vivo, kontratar aferi, atestar en procesi, posedar proprietaji” (v. Klauber). La servistini esis do en la menaji sekundara spozini di la viro, o patro dil familio, e la chef-spozino ipsa kunduktis ofte kontrate en mariajo sua servistino por esar samtempe sekundara femno di la viro. Apud la templi vivadis multa sacerdotini. La sacerdotini di la templo-banko di Marduk (inter qui mem femni de princal origino), agis en omnaspeca aferi dil trafiko. Eli povis ultre sekurigar renti per aranjo kun la administrerio dil templi. Omna familio stacis sub la protekto dil familial deajo, ed omna atento kontre la familial vivo esis peko kontre la deo ipsa, de quo nur la sacerdoti povis liberigar, quale li liberigis de omna diversa peki. La popolo kontenis la du klasi dil libernaskinti o dil liberigiti e di la sklavi, segun diversa rangi.

Anke la sacerdotari havis diversa klasi. Olla membri

esis en la templi sive sacerdoti por la sakrifiko, sive doceri por la skoli, sive bankeri por la kontori publika, sive judiceri por la tribunali. Sublima himni a la dei, de qui ni havas ankore la teksti, indikas la sama poezial developado kam la famoza psalmi o la profetaji dil Israelidi, e supozigas perfekta organizo dil eklezial kanto, e dil religioza festi. La topografial plano di Babylon en la Muzeo di Berlin indikas 43 santuarii di granda dei en urbo Babylon ipsa, de qui on posedas la nomi di 12. Multa templi organizadis la servado dil dei, quale ta dil reji en lia rezideyi. A la dei on organizis konseque mem haremi, e la religiani devis partoprenar ita joyi dil dei en la religioza festi, inter la mistikal spozini dil dei.

La sacerdotari aquiris per la sakrifiki grandega trupi de bestii qui pasturis en la tereni e rurala distrikto dil templi. La filio heredis sacerdoteso e funkcio dil patru. Per lia grandega richaji la templi povis helpar la komercisti. Oli prestis po intereso, e favoris la komercal entraprezi. Tero e kapitali esis maximparte en manui dil grand-komercisti e dil grand-proprietari, inter qui esis la sacerdotari ipsa. En manui dil reji e dil sacerdotari esis la maxim importanta posedaji dil lando, sive tereni, sive trupi de asni, mutoni, e bovi. Por la cereali e la dateli existis klozita merkato en Babylon, granda rejial depozeyi por stoki. Ye la fino di ta dinastio enduktosis magazini por tapisu e lano. Postal organizo rejial transmisio la edikto e mesaji dil guvernanti e la letri dil habitanti.

La instruktado esis tote en la manui dil sacerdotari, qui preske eksklusive posedis la savo dil skribaji. La junaro dil sacerdotara klasi lernis la testo dil Sumeriana linguo en lerno-metodi quin on ritrovis e posedas ankore ek la biblioteko dil Asyriana rejo Asurbanipal. Omno skribesis en Babylonia sur argila tabeleti. En Egyptia on skribis anke sur papiri.

La diversa profesional organizuri havis specala protektiva deaji. Inter la profesioni esis la mediki, qui cetere anke esis ek la sacerdotala klaso. Sistemo parfinita pri empirikal e magial medicino existis ja de la epoko di Naram-Sin, e ver-simile venis de la mezo dil 4a yarmilo ant. n. ero. Ol en-duktesis en China, ube la maxim anciena libro pri medicino, la Nei-King olqua apartenas al sistemo, asertesas skribesir ye la 26a yarcento ant. n. ero. (v. Dr. von Oefele). On posedas ankore granit-soklo di monumento „ex-voto” quan la rejo Ptolemeo Filadelfos erekteis al deo Chunsu, pro ke lu salvesis de grava maladeso. Adjuro di la dei, ed exorcizi esis anke reguloza medikala procedi di ta tempi. Se la sacerdote-mediki dil templi salvis la rejo, ilu devis gratitudoze favorar la santuarii. On rakontis multo pri mirakli da la dei. Mem ankore en plutarda tempi eventis mirakli en la famoza santuario di Isis en Egyptia, ed en la santuario di Asklepios en Grekia. Analoga fakti reproduktas su en la moderna Europeana ed Aziana santuarii, ex. di la „Matro di Deo”, o di Mekka. Li esas efekto di autosugestiva influi o di extera sugestadi moyene simboli di la mistikismo religial, tote similnatura a la sugestadi experimentalala dil hipnotizera mediki. Dum tota antiqueso la sama personi esis mediki e sacerdoti, quale la sama suvereni esis reji e dei, quale la vivo statala ne distingesis del vivo religiala: nula dualismo existis fakte en ta mondo-koncepto, segun qua la supera deo manifestesis nur en la universalala apari dil kosmo e dil universal od astral fenomeni di la naturo. La mitologio esis nur antropomorfa simbolismo expresanta l'arkana doktrini dil templi. La kirurgical operaci facesis per bronza kultelo.

La statani dividesis en tri precipua klasi: la nobeli, la ministeriali (administrerii diversa), e la sklavi. Apude existis profesioni libera en la urbi. To esas naturala en Babylon, urbo qua esis la central West-Azian staplo dil produkturi di la vicina landi: Arabia, Syria, Elam, e mem di la fora landi.

Chefa e quaze imperiala banko esis la templo ipsa di Mar-duk. Hamurabi fixigis salariotarifi sive por la mestieri sive por la jorno-labori. La femni qui ne mariajesis prenis irga profesiono. Multi ek eli divenis amoristini sive en templi por kulto dil deini sive private; ista profesiono olim ne esis senhonoriganta quale segun Europeana-moderna idearo. Inverse, senhonoriganta profesiono esis ta di la restoristini.

La jurisprudenco lernesis en la templi, olima universitati. Ke la judiciado esis vere developita, ton pruvas ya la kodexo ipsa di Hamurabi. Ol havas 282 paragrafi. Omna kontrato skribesis en duopla exemplero koram testi e kun la visto di notario. Quankam la judiciado facesis en nomo di la rejo, la tribunali esis „koram deo”, ito esas, nur en la templi ipsa. La sacerdoti esis judicieri, kun tribunal-employati ed asesori. Anke ordalio uzesis. Tamen religioza bazo mankas tote en ta yuro: nam nur homal motivizo cherpita ek la domajo ipsa esas legala motivi, quankam Hamurabi ya proklamas recibir sua kodexo del Sun-deo Shamash, quale plu tarde Mozes analoge recevos sua dekalogo del lun-deo Sin-Yahve dil Sinai-santuario. Ita indiko pri la „revelado” da Shamash signifikas nur, ke lua kodexo esis verkita da la sacerdotaro di la templi dil rituo sunal.

Anke omna matematikal, astronomial ed astrological savo esis en la manui dil sacerdoti sola. De la sacerdoti on ricevvis la kalendaro dil regno. Li fixigis anke la teologio dil regno, e segun la rituo a qua apartenis la dinastio chanjesis anke la nomo dil supera deo dil lando. Ja mem dum plu anciena epoko ula prehistorial sacerdotorejo, Enmeduranki de Sippar (Evedorankos di Berosus), ricevabis del deo Shamash la revelado dil sekretu astronomial. De ta rejo rezultis anke legendale la figuro dil famoza Henoch di la Hebrei, qua evis 365 yari (la nombro dil yaro sunal!). Interesiva esas, ke che la antiqui ja on parolis pri universal-yari o mond-epoki, segun qui vivas la naturo. On supozis ta

epoki anke, quale en la ordinara yaro, dividita en 4 kosmal sezoni. La diluvio di la Sumeriana legendo eventis vintre di universal-yaro, e la kreado dil mondo eventis printempe. De to rezultis anke la expekto di la fino dil mondo per „fairo” (per la varmeso dil mond-sezono someral). Forsan hike ludis senkoncie ula obskura rimemori del prehistorial epoki posglacial! Ma, plu versimile to esas nura hazardala koincido, rezultanta de la epika traduko dil 12 signi dil zodiako, inter qui esas la signo korespondanta al vintro, en qua startas omnayare la rinovigo di la naturo.

Apud la sacerdoti studianta o legifanta esis la sacerdoti dil sakrifiki, e la sacerdoti profeti, qui nerare evokis profesione la spiriti dil mortinti, ed altri qui kom mediki kuracadis exorcizante la maladesi. Nam la olima idearo esis tote astrala, quale la tota mondo-koncepto ipsa. Dum la tota antiqueso on facis la sakrifikado di animali en la templi, olqua finis erste kande la doktrino nova di Zoroastro ediktis, ke la sakrifiko esas profanaco di la dea elemento fairo. Anke homi sakrifikesis ofte. En Egyptia multa homi sakrifikesis en la funeri dil reji o chefi, por servor a li kom servistaro en la vivo futura. Plu tarde, segun nova variajo dil idearo on komencis sakrifikar nur imaji di animali o di homi, ed on depozis sur la sepulteyi mikra imajeti ek argilo (to esis ya anke plu chipa!) od ek metali precoza, o mem on nur piktis la manjaji dil dei e la kozi quin la mortinti bezonis. Analoga kustumi existas ankore nun en China. Omna ta opinionis aparas a ni eminente stranja. Dum la sakrifiki on opinionis manjar kun la dei, ed igar li favorema. En Egyptia on manjis mem la dei ipsa, ito esas, on manjis mikra imajeti dil dei, opinionante ke on aquiras tale la povo ipsa deal. Inter la Faraoni ula rejo adoris mem sua imajo deal! Nam omna Faraoni esis deaji, e li mariajis su kun sua *svestri nam li ne darfis mariajar su kun simpla homino: analoga ideo al moderna mariaji dil suvereni, qui mariajas su nur

kun membri di suverena familio. Ankore la Ptolemei mariajis su kun lia svestri. On povis aquirar la deal povo di irga deo, anke se nur on sucesis lernar ilua sekreta nomo: tale Mozes demandis de la deo dil Sinai la konfidenco di lua nomo ed obtenis ol, la famoza „istu qua esas”, pri quo la skolastiko developis tota filozofio.

La Sumeriani kremacis la mortinti; la Mezopotamiani enterigis li en argila sarki, la Egyptiani enbalzamis li. Segun la Egyptiani la mortinto duktesis koram Osiris aden la salonego dil judiciado, ube lu devis deklaras ne facir 42 peki, quin lu enumeris: ita morala idearo, mencionita en la „libro dil Mortinti” (texto ritrovita), aparas vera e serioza expreso dil olima etiko. Sur la imperio dil mortinti regnis en Mezopotamia la deo Nergal. La dei esis mortiva. Ma li povis riviveskar (Simbolismo sunal). Se la reji ne deigesis sempre da su-ipsa, to eventis pos lia morto. Hamurabi adoresis ja da sua nepoti.

La antiqua urbi di Mezopotamia aparas partigita en 3 distrikto: la distrikto dil reji e dil templi kun lia domari, ta dil urbana habitanti kun lia domari, e la distrikto dil mortinti o dil sepulteyi. Ke la arkitekti ed injeniori di ta epoki devis esar astonive habila, ito pruvasas ne nur dal ruinaji grandioza dil anciena templi, dil Cigurat o turmegi qui emersis sur la urbi en Mezopotamia, e di la piramidi e templi en Egyptia, ma anke da la splendida reto de kanali per qui la Mezopotamia e la distrikto di Babylon aquizesis: tra la kanali florifis prosperanta navigado e do anke navo-konstrukterii.

Desaparinte la dinastio di Hamurabi, aparas en Babylonia nova dinastio dum tri yarcenti (1950—1650), olqua venis del „Lando dil Maro” to es. de sudo, ed havis 11 suvereni.

Dum la sequanta epoko superesas la invado dil Kashuani o Kasiti. Isti venis de Nord-Esto, e lia konquesto esas komparebla ed analoga al plu tarda invado dil Turki en Islam.

Ita nova dinastio fondis nova imperio ed havis 36 suvereni, qui regnis en Babylonia dum 576 yari, to esas de la 18a til en la 12a yarcento, epoko en qua aparos la Asyriani. Anke dum ta epoko existis potentia naciono en Norda-Babylonia: la Hetiti, di qui la linguo til nun ne ja povis dechifresar. Ekirinta de la Europeana nacionaro, la Hetiti esis la prekurseri dil Indo-Europeani. Azia-Minora ube li habitis esis, kun Mezopotamia ed Egyptia, potentia centro dil olima kulturo. Ja dum la 3a yarmilo li arivabis en Naharina o Nord-Mezopotamia. Un ek lia maxim anciena strati esas la Mitani, qui habitis ibe ye la 17a—16a yarcenti ed esis un ek la granda povi dil epoko. Analoga religio kam ta di la West-Aziana kulturi reprezentas lia etiko. Che li omnube en Azia-Minora ed en Nord-Syria regnis la religiono o rituo dil „Granda Matro”, o femina koncepto dil deo supera. Ita deino havis ne nur sacerdoti quale altrube, ma anke militala sacerdotini nomizita amazoni. Elu nomizesis „Ma”, elua simbolo sakra esis la kolombo. Che la Hetiti la industrio dil metali arjento e bronzo esis eminente developita.

La unesma vinki dil Asyriani kontre la reji dil Mitani eventis en la tempo nemediate pos la epoko dil letri de Tel-Amarna (15a yarcento). Segun la epigrafi existis en ta epoko 4 granda West-Aziana povi: la Hetiti en Nord-Mezopotamia e Syria, la Chati en Azia-Minora, la Kashuani en Sud-Babylonia, e la Egyptiani. Inter li, ankore mikra, naskas e kreskas Asyria, imperio qua submisos li omna.

Regnante la dinastio di Hamurabi en Babylonia, regnis en Egyptia la dinastio dil „meza-imperio”. Reji di la 11a dinastio transportabis la sideyo dil imperio a Thebais, ube de lore la rezideyana deo Amon (sub la signo zodiakal dil Arieto) esis la supera deo dil Egyptiana imperio. Ita periodo (12a dinastio. 1900 a. K.) esas quaze la klasika epoko dil Egyptiana literaturo, e l'arkitektural arti produktis inter altro la sfinxo di Gizeh. Ita esas en Nord-Mezopotamia la epoko dil

imperio di Naharina, olqua dum la sequanta yarcenti divenis la imperio dil Mitani.

Ye la fino dil Hamurabial dinastio en Mezopotamia, nova tribui, versimile altra ramo dil sama Kananeani invadis Egyptia: le Hiksos ye 1600 regnis en Egyptia. Manethon nomizas Salatis lia unesma rejo. Segun lia nomi li ekirabis de Arabia. Sub ta reji eventis anke la famoza migrado dil Israelidi aden Egyptia (1828 unesmafoye). Ancestru dil tribuo esis la Hebrea tribu-chefo Abraham de Uru en Sud-Mezopotamia. Il livabis Uru versimile kande Hamurabi vinkabis Iri-Aku di Larsa, rejo de dinastio Sumeriana. De Uru Abraham migrabis ad Harran en Norda-Mezopotamia.

Okazione di Abraham ni audas ye la unesma foyo pri la urbo Jerusalem e lua sacerdoto-rejo, urbo e rejo qui mencionesis pose en la kuneiformi di Tel-Amarna ye 1430. La nasko dil Israelida tribui falis do dum yena subversita e nequieta epoko kande la maxim. bela periodi dil Babyloniana ed Egyptiana civilizesi ja de longe parvivabis sua maxim alta stadio. La regno di Hamurabi esis la definitiva triumfo dil semida rasi de Arabia e la imperio di la Hiksos en Egyptia esis invado di la Semidi ad la Nilo-landi. En ta sama epoko naskas Asur e lua sacerdota-chefi, dum ke jermifas por plu tarde la Sud-Arabian imperio. Tale sur la oriento tota regnas la semida raso, qua dum mil yari ankore devis restor la portero dil universal kulturo e civilizeso. Dum ta epoko la Feniciani inventas lia alfabeto, quan li transmisis a la Greki, e qua divenis la Europeana.

Ma la nova imperio en Babylon, en qua Kasiti (de Indo-Europeana rasi), sub lia unesma rejo Gandish, esis ankore forsan mi-barbara, disfalas, quankam la influo di la sacerdotari augmentas en ta epoko. On lektas, ke la 7a rejo dil dinastio iris rikonquestar de la Hetiti la statui di Marduk e di lua Deino, quin la Hetiti, antee invadinte Babylon, deportabis ad lia lando. Ito indikas, segun la doktrino dil Anti-

queso, ke la supera santuario di la revelado e dil governo di la mondo esabis transportata en Hetita-lando. Ita evento havis do analoga importo a la mezepokala transportado dil papi ad Avignon. Nam ube la deo transportesis, ibe mustis anke rezidar la sacerdotaro chefa. Itere sub la Asyriani sama fakto eventis: Marduk mustis migrar en Elam. On vidas anke la Sacerdoti di Sion migrar en Babylon, kande la templo dil Israelidi destruktosis.

Anke le Hiksos retropulsesis de Egyptia, ed itere Egyptiana dinastio regnis. Ma ne omna Kananeani esabis ekspulsata del distrikto di Nilo. Inter la hordi restinta e sklava esis la Hebrea Israelidi. Dum ke li restas ibe kom infra klaso e sufragas en penoza labori, la sucesoza armi dil Egyptiana suvereni iris konquestar mem Syria ed atingis til Euphrato, an la frontieri dil Mitani (1493—1461). Sur la ruinaji dil templo di Karnak on ritrovis la naraco di ta vinki dil rejo Dehutmose I.: il irabis til Megido chefurbo di Palestina, submis landi dil deo Yahve, ultre Damaskus, e recevis richa donaci de la rejo di Asur, tributo de Phenicia, e riche ornizita metala vazis de la Insulo Cypro. Oro abundis anke de la mineyi di Nubia.

Sub la sequanta reji dil dinastio Egyptia tamen disfalis. En Syria la Hetiti extensis su gradope. La vasali de Palestina, inter qui Arad-Chiba, sacerdoti chefo di Urusalim (Jerusalem) lamentis pri sencesa ataki da la vicini. La regnati Kananeana en Egyptia ipsa komencis revoltar. Nul epoko di la tota historio di Egyptia forsan esas por ni tante viveze lumizita kam ta ye la fino dil 15a yarcento ed komenco dil 14a. Nam recente (en 1887) on deskovris en la Egyptiana vilajo di Tel-Amarna tota arkivo di la stato Egyptiana sub la regni dil reji Amenofis III. e IV. Tel-Amarna esis olima rezideyo di Amenofis IV. Ita arkival dokumenti (nun en la muzeo di Berlin) esas skribita kuneiforme. Ek ta arkivo on vidas segun letri del Urusaliman

chefe, ke nova invadanti „Habiri” (Hebrei) establis su en la vicinajo minacante mem la tota vasal lando dil Egyptiana stato: on esas en la epoko di la ekiro dil Hebrei de Egyptia sub la duktrado dil famoza Mozes.

On miskomprenis multo de ta evento tante grava en la historio dil universal kulturo, pro ke on ne savis til nun ke tri diversa nomi di landi, nome Musri, Asur, e Kush, quin la Biblio mencionas, esas, ne, quale on opinionis til nun, Egyptia (en Hebrea: Misraim), Asyria ed Abysinia, ma tri altra landi situita meze di la mi-insulo Arabian ipsa. Musri esas mem la nomo di tri diversa landi: di Egyptia (Misraim), di lando en Midian (imperio di Magan) en Arabia, e di ula landeto en Nord-Asyria. Interna Arabia esas ankore nun preske tote neexplorita. Multo de la rakonti pri la patriarki Hebrea relatas ne ad Misraim-Egyptia ma ad Musri di Midian, e specale la tota rituo dil Mozeal religio relatas evidente a la rituo dil Mineani di Midian en Arabia, nun deskovrita en la epigrafi (v. Dit. Nielsen). Sub Tiglat-Pileser III, Sargon II, Asarhaddon, Musri submisesis ed esis Asyriana lando. Ante ta epoko ol apartenabis ad Magan, segun indiki ek epigrafi di 16 reji di Magan.

Arabia esis antique tante richa, ke ol nomizesis „Arabia-Felica”. Ibe esis la famoza imperio di Sabea (Saba). Ma la Ptolemei di Egyptia sucesis atraktar la komerco vers Alexandria, e tale disfalis la prosperado di Arabia. Plu tarde, pos la ruino di Jerusalem dal Romani sub Titus, multa Judi migris vers Arabia. Ibe nova imperio Judo-Sabeian naskis, olqua finis 525, ero Kristiana. Lua lasta rejo esis Dhu Nuwas.

DE MOZES TIL ASYRIA.

Inter la Habiri invadinta la distrikto de Arabia a la maro dil Pheniciani e pri qui lamentis ja la chefo di Urusalim, esis anke diversa beduina tribui, a qui restis historie la nomo di Hebrei, e qui kunfederabis su en la dezerti o dum la epoko sucedanta a la invado. De ula anciena chefo o patriarko li nomizis su la filii di Jakob o di Israel. Che la Pheniciani (segun Eusebius) existis religiani qui donis a Saturno la nomo Israel, ed a lua filio unika la nomo Yeud (Yuda). Esas do desfacila savar kad la legendi Hebreana rakontas pri simpla homo o pri simpla deo, nam ista du idei intermixesis intencite, sive en la miti, sive en la vivo reala ipsa dil Antiqui.

Ita epizodo di Moze interesas speciale l'Europeana civilizeso, nam ol esas la origino dil plu tarda Europeana mondkoncepto, nur sekundare modifikita dal Kristiana Evangelio, pri la ideo dil Mesio komuna a la Mozeana ed a la Kristiana religio.

Quale Hamurabi, Moze havas sua legendala nasko ed expozado a danjeri, quale Cyrus, Kristus, Romulus etc. Il semblas vivir en Egyptia e recevir ibe supera instruktado. Ocidinte ula Egyptiano, il mustis ekfugar del teritorio di la stato, ed iris refugar sub la protekto di ula Arabian santuario. Il mariajis su ibe kun la filiino dil sacerdota-chofo ipsa, Yethro-Reuel, en lando Midian. Moze employesis kom administrero di la bestiari dil santuario. Ma lua bopatro, chefo-deo dil santuario, sendis plu tarde la entraprezema Moze kun altra sacerdote dil Templo, Aharon, por irar en Egyptia e liberigar la Hebrea tribui, qui esis ankore ibe sufranta sub la regno di ne-Hiksosa reji.

Moze ed Aharon iris retroduktar en Arabia parto dil Egyptiana Hebrei ed arivis kun li a la santuario Sinai di Midian, ube Yetro vartis la suceso di la entraprezo. Kande Moze arivis, Yetro sakrifikis sur altaro koram la karavano, e komencis donar a Moze instruktado relate a la guvernado dil nova tribuo. Ma erste en la santuario ipsa Moze recevis la texto di la „revelado” o nova kodexo quan Yethro, en sua funkcio kom rejoy-deo dil Sinai, donis ad ilu, skribita da lu ipsa en la templo sur argila tabeli, quale esis kustumo lore en omna West-Aziana lando, e do versimile en kuneiformi. Forsan anke specala skribado uzesis ja dal Hebrei samtempe. Nam mencionesas ja, ke Moze skribis anke en „libri”.

Omna European alfabeti esas de origino Phenician-Araba. Segun Hommel e Winckler la nomi e la formi dil literi esas de origino astronomial, segun la imaji sideral, quin la antiqua Araba mitologio lokizabis en la cielo. Ma nomi ipsa di ta signi indikas inventero ne-Semida.

La Mineani, inter qui nun Moze habitas, semblas esir la maxim anciena Semida raso, e la religio di Midian e di Sinai esis religio de rituo lunar antiqua dil Mineani (v. O. Weber). On vidas ke anke la Israelidi havis la Tauro kom simbolo di la deo, nam Aharon gisis ora statuo dil Tauro en la dezerto, ed igis adorar ol, dicante: „Istu esas, ho Israel, la deo, qua liberigis tu de Egyptia!” Se to ne esabus konform al kredo di la tribuo, lo esus absurdajo nekomprenebla. Sinai havis la cetera simboli dil kulto lunar: la serpento (v. la imajo miraklifanta dil bronza serpento en la dezerto) simbolizis la serpentatra marcho dil satelito cirkum la tero dum la jiro cirkum la suno. La Tauro simbolizis anke la satelito per sua korni simila a la krecento deal. Simbolizante la flugo dil satelito-deo, la Tauro recevis ali di aglo (Kerubim), e por reprezentar la deal inteligenteso ol recevis homal vizajo. Tale aparas la sakra Tauro sur la monumenti di

Babylon. E la krecento adoresis en la templo, ube anke la chefa sacerdote ipsa nomizesis deo ed adoresis kom deo.

Moze servabis che sua bopatro dum longa yari, e lernabis che lu la arkani dil deo lunar e dil fenomenis astronomial quin la deo produktas sur la maro per la mareo. Savante la legi dil maral fluxo il salvis sua Hebrei de la ondi, deklarante ke sua deo di Sinai, Yahve, intervenis en ta miraklo, e to esis ya astronomiale vera. Ed il povis duktar li vespere „avan la vizajo dil deo Yahve”, ito esas avan la krecento sakra dil nova luno sinkanta sur la somiti di Sinai, dum ke la nokto falis. E dumjorne ilu duktis la chefi ed ancieni dil tribuo avan la sakra arjenta disko-deo sur la monto ipsa o templo, ube versimile ol expoza sur altara soklo: ibe li darfis „vidar ol nur de fore” ma „li vidis Ilu, e sub Ilu esis blujajo quale la cielo kande ol esas serena”. (Exod. XXIV, 10.) Se la Hebrei esas malada, la serpental imajo dil deo salvos li: omna imaji dil antiqua dei esis miraklifanta. On vidas en maladeso la Egyptiana rejo Nimuria implorar la helpo di Ishtar. Il igis adportar en Egyptia la statuo miraklifanta di Ishtar de Niniva, quan sendis ad il la rejo dil Mitani. Sur la somito dil Sinai la sakra disko esis „deo” o Yahve, quale en Babylonia la sakra disko dil Suno esis deo-Marduk.

Nam la templo dil Sinai ne konsistis en domi. Ol esis simple la somito dil monto ipsa; ed en lua rokaji esis parlaborita la dispozuri dil santuario, versimile sub vasta tendaro dispozita apud la central ed apertita planaji, en mezo de qui on sakrifikadis. On darfas supozar ita dispozuro, nam mem en la kodexo da Moze, di qua advere la nuna texto skribesis erste cirke mil yari plu tarde (dal sacerdote Sionista retroveninta de la exilo en Babylonia), sempre riparas la rekomendo dispozar omno segun la modelo quan Moze vidis sur la monto ipsa. E la nomo di „monto” esis la sama kam la nomo di „templo”, quale on vidas en posa

epoko Moze irar en la dezerto „de monto a 'monto” (de santuario a santuario), inter qui esis anke la „monto” dil deo Nabu (en la Biblio: Nebo).

Se plu tarde la Sionisti di la restaurado, riskribinta la kodexo, neplus mencionis la deo-sacerdoto di Sinai, ma nur sempre la deo idealigita dil profeti segun monoteista idearo, ito esas nur miskompreno, o mem nova idearo, de qua naskis la erora koncepto dil plu tarda yarcenti: nam nultempe aparis sur la somiti dil Sinai ula deo en supernatura vizioni, ma nur la simpla deo dil templo antiqua, o chefasacerdoto, quale la analoga „deo” Shamash, de qua Hamurabi recevabis lua kodexo 700 yari antee, o quale la infalibla e „supernatura revelado” dil moderna Romana chef-sacerdoti papal, qui ediktas en encikliki a la mondo la dogmi dil kristiana revelado. Anke la adorado dil sakra disko lunar ne esis, ed olua adopto kom simbolo en qua habitis la deo, ne esas de diferanta naturo, kam la adorado dil altra antiqua simboli e statui dil templi, o mem dil Hostio sakramental. La simbolo dil Agnelo (Arieto) dil Nova Testamento ne esas de diferanta idearo kam la Tauro dil Babyloniani, e forsan la solena festi dil Mozeal religio en la dezerto esis plukonforma a la naturo e plu emociganta en ta splendida adaptado a la misterioza spektakli di la naturo, kam la moderna procesioni apud la disko dil Hostio en la ostensorio, quan adoras la recenta Kristiani. Se on egardas nur la simbolismo, la du simboli esas evidente sama ed identa sub omna aspekto: anke l'Antiqui kredis sincere.

Semblas ke ja Mozes ipsa esforcis igar sua rituo kelke monoteista. Ma to esis en la tendenci dil epoko. Anke en Egyptia Amenophis IV esforcis enduktar reformo monoteista dil rituo sunal en analoga sinso vers la sideral fenomeni di la naturo. De la rituo lunar dil Sinai-Midian, ni heredis la sep-dia semano.

Pos la misterioza morto di Mozes (1400) en un ek la templi o Monti dil dezerto, lua kunfederita tribui de Israel esforcis invadar la distrikto di Palestina, ube li habitas ja cirke 1360. Ma li mustis luktar e kombatar dum 4 yarcenti, ante ke li sucesis mem mantenar lia nedependo kontre la vicina stati, e sen havar ul centrala organizuro statal. Erste en la 10a yarcento (1010) Saul, e pos il, David, chefo inter li ma vasalo dil Filistini, sucesis fondar Israelida rejio. Lua filio, la famoza richa e saja Salomon centraligis la kulto ad la templo di Urusalim, Sion. Tamen aparas ke ja nemediate pos il la nova imperio disfalis en du stati. La tribui Israelida qui esabis en Egyptia ed semblas havir ja del origino rituo „elohista” separis su del „yahvista” tribui de origino Palestiniana, qui kunfederis su ad Yuda. To versimile konfirmas ke la nomi di Yuda e di Israel esis forsan simpla nomi di du dei, o sekti religial.

On havis tale de lore reji di Yuda e reji di Israel, ta du landi esonte preske sencese vasala dil potenta imperii vicina. Kande la Hebrei invadis Palestina, Egyptia perdabis sempre plu multa tereno en Syria, atingante nur til Monto Karmel, dum ke la Hetiti progresis de-norde, vasaligante vicina tribui (Amuriti e Libanon). La imperio dil Mitani disfalis e desaparís, superesita dal Asyriani sub la regno di Salmanasar I (1300). La reji di Asyria kreskadis minacante Babylon ipsa, quan filio di Salmanasar, Tukulti-Ninib sucesis mem submisar en 1275, quankam ne durive. En Arabia komencis developesar la imperii di Minea e di Sabea. Mezopotamia Arameizesas per lenta invado dil beduina Arameani, dum ke la Kaldeani penetras de-sude.

En 1319 Ramses II di Egyptia ganis apud Kadesh granda kombato kontre la Hetiti qui havis inter lia kunfederiti Likyani, Dardani, Miziani, Ioniani, dum ke sub Ramses kombatis soldati (mercenaria) de Sardinia ultre Libyani e Nubiani. La frontiero inter Egyptia ed Hetitlando restis ye Libanon.

